

«DROSCHAK»
REVUE MENSUELLE
organe
de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԿԿ

№ 4
AVRIL
1930
PARIS (France)

«ՀՈՅ ՅԵՂՈՓՈՒՈՎՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

Խ Ա Ր Խ Ա Փ ՈՒ Մ Ն Ե Ր

1922 նոյեմբեր 13ին, Լենին Տրապարակաւ կը խոստովանէր իր կուսակցութեան ճիշդ համազումարին մէջ.

— «Տարակոյս չկայ թէ ահագին յիմարութիւններ գործեցինք եւ պիտի գործենք տակաւին: Ոչ ոք կրնայ աւելի լաւ եւ աւելի ուղղակի դատել այդ քան ես:

«Ինչու՞ յիմարութիւններ կը գործենք: Պարզ է, — 1. Յետամնաց երկիր մըն ենք: — 2. Աննշան է մեր մշակոյթը. — 3. Անօգնական ենք: Ոչ մէկ քաղաքակիրթ երկիր կօցնէ մեզի: Ընդհակառակն: բոլորն ալ մեզի դէմ կը գործեն: — 4. Մեր պետական մեքենան: Մենք գրտեցինք նախկին վարչական մեքենան, եւ այդ եղաւ դժբախտութիւն միզի համար»:

Անշուշտ, Ստալին անձանօթ չէր իր վարպետին այս խոստովանութեան, երբ, 1929-ին, կը հրամանագրէր Տողադործութեան համայնացումը եւ երկրին ճարտարարեւտացումը: Կը հրամանագրէր ոչ թէ իբրեւ պարզ որոշում կամ նշանախօսք, այլ իբրեւ մարտակոչ:

Եւ համայնացումը յառաջ տարեցաւ ճեպընթաց ուժգնութեամբ, ամէն ճակատի վրա, եւ խորհրդային Միութեան բոլոր մասերուն մէջ: — Դասակարգ դասակարգի դէմ եւ մա՛հ «կուլակ»ին: Այն աստիճան որ, այս տարւան առաջին երկու ամիսներուն, նախկին Խուսաստանը դարձած էր, նորէն, հրաբխային խառնարան մը: Ամբողջ երկիրը՝ պատերազմի դաշտ: Առ նազն պաշարման տակ:

Հաւաքական Տողադործութիւնը իրականացնելու համար, Մոսկուայէն ամէն կողմ ցըրած էին 25,000 «մասնագէտներ», անոնց տրամադրութեան տակ դնելով ոչ միայն տեղական խորհուրդներն ու քլիմները, այլ եւ «հարածային վաշտեր», կարմիր զօրամասեր: Եւ իշխանութեան ձեռքը տալով ոչ միայն խորհրդրդային կարգ ու սարքի ծանօթ օրէնքները, այլ

եւ բացառիկ, օրը օրին հնարած որոշումներ, կանոններ եւ «յաւելումներ», իբրեւ ահաբեկման միջոց: Ինչպէս, օրինակ, 1930 Յունուար 16-ի օրէնքը՝ անասունները մորթողներու եւ գործիքները փճացնողներու դէմ:

Եւ այս գորաշարժը՝ գլուխ հանելու համար համայնացման հետ կապած, անկէ բխած բազմազան աշխատանքներ, — գարնանացան, « սերմ ֆոնդ », մեքենաներու հայթայթում, «սոցիալական կենցաղի ստեղծում», «հնգամեակը չորս տարում» փոխաւթիւն, «կոլխոզի ֆինանսաւորում» (հաւաքական տնտեսութեանց համար դրամ ճարել) եւն: եւն:

Արդի՞ւնքը, — 1. Մարտ 2-ին, Ստալին աւետելով հանդերձ թէ մինչեւ 20 փետրուար համայնացւած էր գիւղական տնտեսութեանց 50%ը, հարկ դատեց քաշել սանձը: Չգուշութեան եւ չափաւորութեան խորհուրդներ տալ: Ինքն իսկ չլմած էր «գլխապտոյտէն», իր քարոզած քաղաքականութեան «դիւրին» եւ «անսպասելի» յաջողութենէն: «Այս տեսակ յաջողութիւնները յոսան կը դիմադրեն մարդիկը, գլուխ կը դարձնեն, կորսնցնել կուտան չափի եւ իրականութեան գաղափարը... Կարելի չէ հաւաքական տնտեսութիւն ստեղծել բռնի միջոցներով»:

2. Մարտ 15-ին, արդէն Կեղը. Կոմիտէն կը նահանջէր լայն ճակատի մը վրա, մեղմացնելով ոչ միայն հաւաքական տնտեսութեան քաղաքականութիւնը, այլ եւ կրօնական հարածանքները: Կտրուկ շրջաբերականով մը, կը պատերիէր խիստ պայքար մղել բուն համայնացման դէմ, համոզելով, մարզելով հաւաքական տնտեսութեանց մէջ քաշել գիւղացիները, չընդունիլ երկրագործական ընկերութիւնները անմիջապէս «կոլխոզ»ի վերածելու դիմումները, չարաչար չգործածել իրաւունքէ զրկելու կանոնը, արգիլել տօնավաճառներու

փակումը, վերահաստատել չուկաները եւ արտօնել որ գիւղացիները այնտեղ ծախեն իրենց բերքերը: Ինչ կը վերաբերի կրօնական քաղաքականութեան, — դատական հետապնդումներու ենթարկել անոնք, որ կը վիրաւորեն կրօնական գագացումները, իսկ եկեղեցիներու փակումը ընդունիլ այն ատեն միայն, երբ գիւղացիներու ջախջախիչ մեծամասնութիւնը որոշում տա՞ծ է եւ չըջանային գործադիր կոմիտէն վաւերացուցած է որոշումը:

3. Մարտ 19-ին, հրամանագիր մը կարգելէր տեղական իշխանութեանց ո՛րեւէ կերպով արգելք չանդիսանալ գիւղացիներու եւ առհասարակ հաւաքական ընկերութեանց անդամներուն մեկնումին, ուրիշ չըջաններու եւ գիւղերու մէջ աշխատելու համար:

4. Միեւնոյն օրը, հողագործական գործավարութիւնը կը հաղորդէր թէ չբաւար եւ միջակ գիւղացիներու անհատական տնտեսութեանց կողմէ ցանա՞ծ տարածութիւններու յաւելեալ մասը զերծ պիտի մնայ ո՛րեւէ տուրքէ:

5. Ուրիշ հրամանագիր մը՝ մահապատիժ կը սպանար այն պաշտօնեաններուն, որոնք ներկայ վարուցանի չըջանին շեղում կը կատարեն հաստատուած հողագործական քաղաքականութեան:

6. Տնտեսական Գերագոյն Պորհուրդը կը յայտարարէր թէ թերաւարժ պաշտօնեաններ խաթարած են կուսակցութեան համայնացման քաղաքականութիւնը « վերջին ծայր արտակարգ այլանդակութիւններով» եւ ստեղծած են «անհատալի խառնաշփոթութիւն մը» գիւղին մէջ:

7. Մարտ 23-ին, Կեդր. Կոմիտէի նախագահութիւնը նոր հրամանագրով մը կը հրաւիրէր տեղական գործադիր կոմիտէները՝ որ անմիջապէս նշանակեն մասնաւոր մարմիններ, ստուգելու համար ընտրական իրաւունքէ զրուհւած անձերու ցանկերը: Բոլոր անոնք, որ ձայնէ զրկուած են անիրաւաբար, պիտի վերստանան իրենց ըւէի իրաւունքը: Ընտրական իրաւունք պիտի վերստանան նաեւ կուլակներու զաւակները, եթէ չափահաս դարձած են 1925-էն յետոյ եւ հանրօգուտ պաշտօն մը կը վարեն:

Անոնք որ ծանօթ են ուսական պլամաններուն, մանաւանդ գիւղին, շատ ալ զարմանալի չպիտի դառնեն այս ընդհանուր նահանջը:

Նորէն մո՞տիկն է, որ կը խոնարհեցնէ օրւան իշխանաւորները, իր կրաւորական գիմադրութեամբ եւ խուլ, այլ մասացու աստիութեամբ: Ի հարկէ, արտաքին յարաբերութեանց խղճան վախը, տնտեսական զարհուրելի տագնապը եւ մանաւանդ անխուսափելի սովի մը սարսափը մեծ դեր ունին այս նահանջին, տնտեսական այս ներազդոյն քաղաքականութեան մէջ: Բայց, ի՛նչ խօսք որ, Ստալին

եւ ընկ. պիտի յամառէին շարունակել իրենց արկածախնդրութիւնը, եթէ միայն գտա՞ւ ըլլային թէ իրենց հետ է գիւղը, մո՞տիկը:

Չի բաւեր տանիքներէն պոտով թէ իրենց դատը չիլնա միլիոն կուլակներուն, ունեւորներուն դէմ է, եւ խնդիր չունին միջակ եւ շքաւոր գիւղացիներուն դէմ: Չի բաւեր թւանշաններ շարել թուղթի վրա, եւ աւետել թէ գիւղացիները դուռդագունդ կը մտնեն հաւաքական տնտեսութեանց մէջ: Այդ երեւոյթն անգամ օրւան իշխանութեան սնանկութիւնը կապացուցանէ, անոր չիքները կը փորէ. քանի որ դէպի «կոլխոզ» դիմողները կամ արգէնքն եւ պետութեան պրօ, եւ կամ, նախակէս փճացուցած ըլլալով գործիք, մեքենայ, լրծկան, սերմնցու եւն, ծանր փորձի մը կենթարկեն նոյն այդ պետութիւնը: — Ահա՛ եկեր ենք, լծկան տէք, սերմնցու, արօ տէք, որ աշխատինք: Մինչդեռ, անծայրածիր Ռուսաստանը զրկուած է ոչ միայն ճեպընթաց ընկերավարութեան գործնական հնարաւորութիւններէն, այլ եւ չի կրնար հօգուլ նախնական երկրագործութեան մը տարրական պէտքերը:

Ուրեմն, նորէն «հազարի յիմարութիւններ» գործեր են եւ հիմա դարձ մը կը փորձեն, եւ չըջարեւականներ կը թխեն, անոնց աւերները դարմանելու համար: Ստեղծեր են այնպիսի կացութիւն մը, որ եթէ անձանները բացւին, գիւղացիները ճարիւր հազարներով պիտի փախչին խորհրդային արքայութենէն: Թուղթի վրա նախատեսեր էին համայնացնել աշխատանքը, հողը, մեքենաները, արջառք ազարակները. իսկ իրականին մէջ, Կոմկուսի դոյնդոյն գործիչներն ու գործակալները բռնադրաւած են գիւղացիներու բանջարանոցները, պարտէզները, բնակարանները, կաթնտու կենդանիները, մանր անասունները, նոյն իսկ հաւերն ու առունի իրերը, — դգայները:

Մէկ խօսքով, աւելի բարբարոսական քան ռազմական համայնավարութեան չըջանին: Եւ որքան հեռու կեդրոնէն, այնքան սանձարձակ:

Այս տեսակէտէն ամենէն զարհուրելի պատկերը կը ներկայացնէ մեր դժբախտ հայրենիքը, ուր կառավարութեան հետքն անդամ մնացած չէ: Ահաւասիկ երկու-երեք ամիսէ ի վեր բացառիկ օրէնքներ եւ «պարտադիր որոշումներ» կը թարգմանուին եւ կը յայտարարուին կամ Կեդր. Գործադիր Կոմիտէի նախագահին, կամ Ժող. Գործավարներու Պորհուրդի նախագահին կամ անոնց փոխանորդներուն եւ երկու քարտուղարներու ստորադրութեամբ: Եւ մարդիկ իրենք զիրենք միահեծան տէր համարելով ընդհանուր անտիրութեան մէջ, վարած են շատ աւելի վայրագ, աւազակաբարոյ, քան ուրիշ տեղ: Ստալին իր ազլարարութեան մէջ միայն թուրքեստանը կը յիշէ, որովհետեւ այդ երկրամասը աւելի կը շահագրգռէ զինքը, քան թշուա Երեւանը: Արդ, երբ

կարմիր միայնոր ինք հրապարակու կը խոստովանի թէ Թուրքեստանի շատ մը շրջաններուն մէջ փորձեր կատարւած են գերագնացելու Խորհրդային Միութեան ամենէն յառաջացեալ շրջանները, թէ սպառնալիք եղած է զինուայ միջամտութեան դիմելու, արտերուն ջուրը կտրելու հետ, կրնաք երեւակայել թէ, «սոցմըցում»ի նշանաբանին տակ, ո՛րքան աւելի յառաջ գացած են Հայաստանի կարմիր առաքեալները:

Յիշենք մէկ պարագայ միայն: — Բռնի «կոլխոզ» ստեղծելու ամբողջ ողբերգութեան մէջ, գործօն դեր յանձնուած է այսպէս կոչուած «հայկական դիվիզիա»ին:

— «ա. Գնդի բրիգադը՝ բաղկացած 10 կարմիր բանակայիններէից, տասը օրւայ բնօթացում կոլխոզների մէջ ներգրուել է 1165 չխաղը-միջակային տնտեսութիւն:

« . . . Հեծելազնդի բրիգադը համատարած կոլեկտիվացում է անցկացրել Սամալպրի շրջանի 5 գիւղում:

« . . . ՀԱԿԱՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ Է ԿԱՏԱՐԵԼ ԳԻՎԻԶԻԱՅԻ ՅԱՏՈՒԿ ԹՐԲԱԿԱՆ ԲՐԻԳԱԴԸ»: («Խորհրդային Հայաստան», 23 փետրւար, 1930):

Ռուս դիւզացին, իր կռնակը տած անծայրածիր տախտատաներուն, եւ իր անսպառ, տասն անգամ տասը միլիոնաւոր համարանրին, անշուշտ կրնայ ոտքի կանգնել նորէն, հակառակ բոլոր Ստալիններու շղթայագերծ խելադարութեանց: Կրնայ դիմանալ «աջ» եւ «ձախ» թերթումներու, եւ «գլխապտոյտ» խարխափումներու:

Իսկ Հայաստանը, — այդ յօշոտուած, կեղեքած, ուժաթափ երկրամասը ո՛րքան կրնայ դիմանայ այս նոր «քեալլակէտղութեանց» (Ստալինի բառով):

Ո՞րքան կրնայ կանգուն մնալ իբրեւ երկիր, երբ արտ մը, ույզի մը, կով մը ունեցող դիւզացին իր տունէն-հողէն կը քշի թրքական տեղահանութեամբ:

Եւ ի՞նչպէս կրնայ խուսափել ճակատագրական կազմալուծումէ մը — քաղաքական, բնկերային ու տնտեսական — երբ գիտենք որ խարխափումները եւ «քեալլակէտղութիւններ» յառաջ կուգան տգիտութենէ եւ մոլեռանդութենէ, ստորկամութենէ, իսկ այդ օտաքեղնութիւնները ամենէն աւելի զարգացած են հարկոմունիստներուն մէջ, եւ գծախտաբար Հայաստանի մէջ. . .

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌԵԸ ԻՆՆԱԿԱՆ ԱԿՆՈՅՈՎ

Հայոց պատմութիւնը շատ յաճախ արձանագրած է մեծ աղէտներ, որոնք ըլլատած են հայութեան ամբողջութիւնը եւ քամած անոր կորովը: Սակայն, 1915 Ապրիլ 11/24-ի եղեռնը կը գերազանցէ հին ժամանակներու բոլոր դժբախտութիւնները թէ՛ իր ծաւալով, թէ՛ աննկարագրելի սարսափներով եւ թէ մանաւանդ իր արագ ու յանկարծական գործադրութեամբ: Ազդէ մը ամբողջական բնաջնջման անընթակայելի ու դաժան ծրագիրն էր, որ գործադրութեան կը դրէր, իսկ հալածանքն ու կողոպուտը ծրագրի բնական հետեանքը կը դառնային:

Հայ ազգի ողնայարին իջու տապալը, մահացու եւ աշխարհաւեր: Ամէն տարի հայութիւնը կանդաղանայ այդ համազգային սուգին: Ու տակաւին շատ երկար տարիներ պիտի ապրի այդ մորմոքը, մինչև որ հայ ժողովուրդի վերածնունդը գայ, օր մը, շատ հեռուոր օր մը, սպիացնելու մէկ միլիոն հարազատներու կորուստը:

Արեւելայ ու ճղկոտոր հայութիւնը այդուհան-

դերձ կը շնչէ, գերադոյն ճիգեր կը թափէ ոտքի կանգնելու, եւ կը յամտի գոյուցան կուրն մէջ՝ ազգային հաւաքական կեանք մը սպրելու համար: Կեանքի ու վերածնունդի տենչանքէն բռնած հայ ժողովուրդը, հիասթափուած, անհաւատ՝ զէպի իր շրջապատը, խնտ, զուշութեամբ քայլերն առաջ կը նետէ, սրովհետեւ իր աչքը միշտ ստիպւած է սեւեռել իր անցած պատմութեան վրա: Այս բնագրական նախազուշութիւնը, անհրաժեշտ է որ գիտակցական դառնայ:

Ու սուգին հետ, վերապրող հայ ժողովուրդը քրնական անդրադարձ մը պիտի բնէ, լիովին բժրոնելու այն ա՛նուի փոթորիկը որձէ զգեստնեցաւ եւ անմոռանալի դասեր պիտի հանէ այն դժոխային կեանքէն, որ մեր ժողովուրդի պատմութեան կարմիր ու սև էջերը կը կազմէ, Ապրիլեան եղեռն անունով:

Ա .

Ապրիլեան աղէտը հարազատ գաւակն է համաշխարհային արեւնոտ պատերազմին: Մեր ժողովուրդի

մէջեր կոտորող մեծ Ոճիրին արտաքին պատճառները շատ են, բարդ են և միևնույն ժամանակ՝ մեր կամբէն անկախ: Հետեւաբար քննութեան աւարկայ չենք դարձնել գանձոնք: Հայ ժողովուրդը ինչ դիրք ալ բռնէր, պատերազմը պիտի պայթէր, և ինչ ընթացք ալ որդեգրէր, պատերազմը իր ճամբով պիտի ընթանար և յանգէր այն վախճանին, որ բոլորին ծանօթ է:

Եթէ Ապրիլեան Աղէտը պատերազմի հարազատ ծնունդն է, անոր յղացողը, ծրագրողը և գործադրողը թիւրք կառավարութիւնը, աւելի շիտակը, թիւրք ազգն է: Ուրեմն, հայ ժողովուրդի դատաստանին առջև, իբրև անմիջական և առաջին յանցագործ, թիւրք ազգն է, որ կը ներկայանայ: Թէ՛ թիւրք կառավարութիւնը պաշտօնապէս է, և թիւրք ազգն անպաշտօն կերպով (մասով վրա համրող թիւրք անհատներու տարբեր ընթացքը գանցառելի բացառութիւն մըն է) հայկական ջարդն ու տեղահանութիւնը ծրագրեցին և դատանօրէն իրականացուցին, թէ՛ թրքութեան համար այդ քայլը նախորդած ազգային քաղաքականութիւն մըն էր. թէ՛ թուրք ազգն ու կառավարութիւնը իրենց գաղափարները գերազանցեցին պատմութեան մէջ արձանագրած որևէ դաճճութիւն, անվիճելի ճշմարտութիւններ են: Հայ և միջազգային գրականութեան մէջ տասնեակ հատորներ լրյա տեսած են այս ճշմարտութիւնները ապացուցանող: Իսկ Հայ ժողովուրդը, որ իր սեփական կաշիին վրա կրած է թրքութեան անգթութիւնը, իր շօշափած ճշմարտութեան համար նոր ապացոյցներու պէտք չունի:

Այս խնդրին քննութիւնը վերջնականօրէն պարզած է հայութեան համար: Թիւրքը զիտակցօրէն ու կազմակերպած ձևով դահլճը հանդիսացաւ հայ ցեղին և իբրև աշխարհի ոճրագործ մը, կը մնայ հայութեան դատաստանին առջև, որդւոց որդի: Թիւրք ժողովուրդը ընդունակ պիտի ըլլա՞յ օր մը, պատմութեան սև էջը մաքրելու, Հայոց դատաստանէն ազատելու և մոռացութեան տալու արևնոտ անցեալը: Կասկածելի հարցական մը: Որովհետև թիւրքերոյ պատմութիւնը մինչև այսօր, այդ ուղղութեամբ որևէ ապացոյց արձանագրած չէ: Ուրեմն, հայութիւնն ու թրքութիւնը իրարմէ վերջնականօրէն խզած կը մնան, թշնամի՛ արևնոտ դատով մը (չառ ծանր կըտող արևն): Այս մասին շատ խօսիլն ու գրելը անհրաժեշտ չէ: Իստի փորձառութեամբ և շատ թանկ գնով հաստատած ճշմարտութիւն մըն է, որ սեփականութիւնը դարձած է հայ ժողովուրդին:

Խօսիլ ցաւէ մասին, պատկերացնել Նդեռնի մեծութիւնը, թեև կորուստն ու վնասը, որ պատահեցան և դեռ մինչև այսօր, իրենց ծանրութեամբ, դէպի անդունդը կը քայնէ հայութեան մնացորդ. բեկորները, անվերջանալի վշտապատում մը պիտի ըլլայ: Այդ ուղղութեամբ շատ գրեցաւ, ու տակ սին պիտի գրէր, աւելի ու աւելի արտամաճ ընելով մի իմասն վերաբարդ բեկորները, այլ և գալիք սերունդները: Զգեստող է այդ պատմութիւնը և եթէ կողգէ: Կամքերը ջլատող, կրողը փռշիպցող, ու հետեւաբար, այս ժամանակաշրջանին համար՝ միասակար: Որովհետև, ներկայ հայութիւնը լլկած է այդ վիշտով ու անչափելի կորուստներով: Այդ հայութիւնը, ընդհակառակ-

ըն, պէտք ունի դարմանելու իր հոգեկան ծանր արուամներէն, պէտք ունի ազատելու մօտաւոր անցեալի մղձաւանջէն: Ան Եդեռնի վերապրումներով չի խթանելիր, այլ կը լքուի չի արիանար, այլ կը յուսահատի: Այնքան խթան ու ներքին մղում, որ անհրաժեշտ են ազգային հաւաքական կամեցողութեան մը, այդքան ունի այսօրայ հայութիւնը: Այդքանը բաւական է, որ ան մտածէ հայութեան գալիք օրերու մասին: Ապագայ սերունդները շատ աւելի պէտք պիտի ունենան ծանօթանալու Ապրիլեան Եդեռնապատումին, որ պիտի դառնայ ցնցող ու արթնցնող ազգակ մը, գալիք հայութիւնը ազգային ազատագրութեան շուրջ օղակելու համար:

Ինչ որ տեղի ունեցած է, իր ճնշող ծանրութեամբ բոլորի ուսերը ծռած է, իր լայն ծաւալով և սոսկալի խորութեամբ բոլորի աչքին առջևն է. շօշափելի իրականութիւն և փաստ է: Հայութիւնը կորսնցուցած է իր մէկ միլիոն գաւակները, թիւրքերոյ ամբողջ հայութեան ստացածքը, և մնացորդ բեկորներով ցրած է աշխարհի երեսին, կորսնցնելով նաև թիւրքերոյ սահմաններուն մէջ ինկած իր Հայրենիքը: Միակ յոյսի ապակէն մնացած է Արարտեսան փոքրիկ Հայաստանը, որ իր կարգին, թրքական դատան ծրագրին ենթակայ եղաւ բազմաթիւ անգամներ, ու գերագոյն ճիգերու, անհասնում գրեցրու ու մարտնչումներու շնորհիւ պահպանեց իր անդառնազառ գոյութիւնը: Այսօրու պատկերն այս է: Վշտապատումն ընչարձակել, կորուստներն ու մերօրեայ վնասներն իրարու վրա գուժարել՝ պիտի ծառայէին պատկերին գոյները խտանելու. չոր իրականութիւնը պիտի մնայ նոյնը:

Այդ մեշիչ իրականութիւնը մղէ ոյժ մը կը հանդիսանայ, որ հայութիւնը հարկաբարբար մտածէ տանելի վաղաւ մասին: Բայց ազգի մը համար, ո՛րքան կարևոր է որոշել բազմալի նպատակը, նոյնքան և աւելի կարևոր է որոշել թէ՛ ի՞նչպէս և ի՞նչ միջոցներով կարելի է հասնիլ այդ նպատակին: Այս ինչպէսը ազգի մը փորձառական գիտութիւնն է, իր պատմութիւնը վարելու կերպը: Որով, ժողովուրդը կը իր ազատագրութեան գործելակերպը և միջոցները որոշելու համար, պիտի դիմէ իր գիտութեան միակ շտեմարանին, անցեալ փորձառութեան: Ապրիլեան Եդեռնը, ահա այս տեսակէտէն կը կարօտի աւելի մանրակրկիտ քննութեան և վերլուծման:

Թշնամին, որ եղեռնագործեց, յայտնի է: Վիշտն ու սուգը համահայկական են, և այն աստիճան յայտնի, որ անկէ անմասն Հայ մը չի ճարելիր: Կը մնայ գիտնալ թէ հայ ժողովուրդը, Ապրիլեան Եդեռնի օրերուն, ի՞նչ ըրաւ և ինչպէ՞ս ըրաւ: Իբրև ազգային պատմութիւն, որմէ դաս կարող ենք առնել, առաւելապէս այս էջին մէջ կը խտանայ: Որովհետև հայութեան բունը զիբը, կատարած գործերը կամ կառուարականութիւնը բացատարպէս կիսան արդէ հաւաքականութեան (ընդհանրապէս) և խմբակցութիւններու (մասնաւորապէս) կամեցողութեան տակ: Ուրեմն, մեր կամքն անկախ պատճառներէն անցնելով, ծանրանանք մեր կամքին ենթակայ պատճառներու վրա: Որպէս ժողովուրդ, դատաստանի կոչենք մենք մեզ:

Ի՞նչ տեղի ունեցաւ 1915-ին:

Նախ երկու խօսք բախտաւոր վայրերու մասին: 1914-ի աշնան, ուսուսական բանակներն ու հայ կամաւորները կը մտնէին Բասէն և Ալաշկերտ, ու այդ երկու գաւառներէն կարտաշին մօտ 46,000 Հայ: 1915-ի առաջին ամիսներուն, ուսուսական զօրքը կը գրաւէր Բուլանուխ-Մանազկերտ, ուր կազատուէին 34,000 Հայիկ:

Մնացած վայրերը կը մնային արեան ու կոտորածի շրթային մէջ: Սիստեմատիկ կոտորածներն սկսած էին արդէն. հայ զինուորները և պատերազմական աշխատաւորները կը հալէին. գիւղերուն մէջ ու ճամբաներուն վրա սրածուծիւնը 95-ի օրերը կը յիշեցնէր: Թրքական կառավարութեան իր հարածը կեդրոնացուցած էր որունակաւ սահմանի մօտիկ հայկական կեդրոնացուցած վրա: Վան, Շատախ, Մուշ, Սասուն և Թնուս պաշարման և կոտորածի շրթային մէջ կտնուէին:

Հայութիւնը չփոխած ու չմոռացած էր: Պատրիարքարանները, առաջնորդարաններն ու եկեղեցիները անկոր հաստատութիւններ դարձան, խոհեմութեան ու հնազանդութեան քարոզներուն ապաւինելով: Հայ հարուստները, առեւտրական դասակարգը և առհասարակ պահպանողական տարրերը իրենց զուլայ կրիայի պատեանին մէջ քաշեցին, արժէի սուրբը լսելով, առնցք մտածելու որ՝ գիշարէի թռչունը կարող է գիրենց օդի մէջ բարձրացնել և ձգել վար՝ ժայռերու վրայ ցրել ցրել ըլլալու համար: Հայ մտաւորականութիւնը պատակաւ, հաւաքական կամք և վճռակաւութիւն չունէր՝ զուլայ կանգնելու ամբողջ ազգին և պատասխանատու ներկայանալու պատմութեան առջև: Եւ հրդեհը մէկէն ի մէկ կը դառնար համատարած: Հայ մտաւորականութիւնը, Պոլսոյ և գաւառներու մէջ կը հաւաքէր բանտիքը և կը քշէր անձնաթիւ ուղղութեամբ: Պոլսէն մինչև յետին գիւղը կը զրկէր նախ իր ղեկավար և մտաւորական ուժերէն, ու յաջորդ օրերուն, տեղէն կը շարժէին անդուխու ու անտէր բազմութիւնը: Հայ մտաւորականութեան միութիւնը կիրականանար բանտերուն մէջ և աքսորի ճամբաներուն վրա, մահան բախտակցութեամբ: Ուշացած միութիւն:

Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները եղած էին միակ շարկապող օդակը, բայց սպասողական ու անվճռական կեցւածքով մը: Շչմեցնող հարածի այդ օրերուն յեղափոխական կազմակերպութիւններու սերտ կապն ալ կը կտրուէր, ու սահմ ընչան կը մնար իր բարտին և կանստ անդակական թեկադրանքներուն: Հայ ժողովուրդի մնացած հոծ գանդաւոր, անհովիւ բազմութիւն մը, աչքերը շորս կողմը կը դարձնէր, առանց պատասխան մը ստանալու: Ու դէպքերը կընթանային գահավէժ կերպով:

Տեղահանուած ամբողջ ազգը անվերջ ճանապարհներուն վրա սպանդանոցի դատապարտած հօտ մը կը դառնար: Մտաւորականութիւնը գանազան տեղերէ ճամբայ կը հանէին, ու անվթօրէն կոշիչացնէին անյայտ վայրերուն մէջ: Ընչակեան 20 ղեկավարները կարաղան կը բարձրանային Պոլսոյ մէջ. (մասնութիւնը 90 թւակնանէ սկսած (Մամբրէ վարդապետ) կրճած էր այդ կուսակցութիւնը. ու այդ աղէտի օրերուն, նոյն կուսակցութեան ղեկավարներէն Արշաւիր

Շահանը և Հմայեակ Արամեանը կը գործէին ի հաշիւ դահիճներուն): Պատրիարքարաններն ու ազատ մնացած երեւելիքները ամբած, գետնատարած հնազանդութեամբ լոցեցին կամ խոհեմութեան խրատներ տին: Հայ ծեղակուսականներն ու չըջած երեսփոխանները (Օսմ. փարլամէնտի) մոռցան որ իրենք մարտիրոս ժողովուրդի մը ներկայացուցիչներն էին, և անարժանօրէն՝ թրքական կառավարութեան հասարակ պաշտօնեայի մը խոնարհութեամբ՝ իրենց անոններուն վրա դամուցան: Իուրսէն քանի մը թոյլ միջամտութիւններ և ճիշդեր, ուրիշ ոչինչ: Յեղն այրեցաւ հրդեհին մէջ, ու հալեցաւ բարկ աւագներուն վրա:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, գինական ուժը, իր կեդրոնով (Բիւրօ) քայիք ժողովուրդին հետ, վճռական քայլերու շղթիցք. սպասողական դիրքով մը, գերադոյն մտահոգութիւն մը ունեցաւ՝ ժամանակ շահելու և նազագոյն վնասով դիմանալու այդ աճուի փորձութեանց: Կուսակցութեան ղեկավար մտաւորականութիւնը, հակառակ վրանգէն խուսափելու բոլոր կարելիութիւններուն, մնաց ժողովուրդին հետ. ամենէն առաջին ձեռքակալողն եղաւ, գիտակցօրէն դէպի մահը գնաց, յուսալով որ Դաշնակցութեան ընտրանիի մարտիրոսութեամբ՝ կարելի պիտի ըլլայ աղէտն հեռացնել ժողովուրդէն: Բանտի մեջ կը մտնէր ճամբաները, ղեկավար ընկերները ազատ մնացած փոքրաթիւ ընկերներուն կը թելադրէին իրիսա զոռոշ ըլլալ, ծայրայեղութիւններու շղթի մը և ըմպել դատութեան բաժակը հայ ժողովուրդի փրկութեան սերոյն:

Եղբունի նախորակին և գործադրութեան օրերուն, յեղափոխական կազմակերպութիւնները եղան անվճռական, իսկ մնացած հաստատութիւններն ու տարրերը համակերպեցան ստրիկօրէն: Հայ ժողովուրդը 5-6 ամիսներու ընթացքին փոշիացաւ: Այս տեսարանը ծանր է, լաւ է որ վարագոյրը իջեցնենք:

Այս համատարած խաւարին մէջ, սակայն, պատահեցաւ շարք մը դրոշմազին ընդդրումներ և ազատամարտներ, որոնք փառապսակ մը կը կազմեն այն վայրերուն և ժողովուրդին, որ դանակը ոսկորին հասնելէն յետոյ, ցնցեցան, կեանքի ու մահան անհաւասար պայքարի մտան թշնամու դէմ, ու այդպիսով, գոնէ փոքր չափով մը մաքրեցին համակերպութեան արարը:

Թւենք ժամանակադրական կարողով. —

1. — 1915 ի մարտի վերջերը Սասունը կը շրջապատուի թրքական զօրքերէն և քրդական աշիրէթներէն: Սասուն կը բարձրանան Մուշէն և Դաշտէն շարք մը կուռղիներ և ղեկավարներ, փոխանակ բանտ մտնելու: Սասունը կը դիմարտէ, ու այդ օրերէն կուռները կը ծաւալին ամբողջ Տարօնի շրջանին մէջ, անհաւասար պատերազմը, որ կը տեւի 7 ամիս: Մուշ դաշտի ժողովուրդի մեծ մասը այրեցաւ մարազներուն մէջ միայն յուլիս 20 ին: Մուշ քաղաքը շորս օրան հերոսամարտէն յետոյ, յուլիս 23 ին մնաց փրատակներուն տակ: Սասունը պարտուեցաւ օգոստոսի վերջերը: Ու անկէ յետոյ ցրւած խուռները կուրը շարունակեցին Բանի և Սասունի լեռներուն վրա, և Ս. Կարապետի անտառներուն մէջ: Եթէ վանի գրաւումէն (մայիս 5) յետոյ, մօտ երեք ամուսն ընթացքին ուսուսական զօրքերն ու

հայ կամուտները կարենային իջնել Մոշո դաշտը, գոնէ յուլիս 20 էն առաջ, Տարօնի 120,000 ժողովուրդը առանց կորուստի պիտի ազատւէր: Վարդենիսի չըջանի 4-5 գիւղերը միայն ազատեցան Սատունէն առաջացող ոռոսական յառաջապահներուն հետ նահանջելով:

2.— Վանի Շատախը անձնատուութիւնը կը մերժէր և զինքը կը զիմէր ապրիլ 3/16 ին: Երկու ամիս կը շարունակէր իր զոյամարտը, մինչև որ Վանը կազատւէր, ու կամուտները կը յառաջանային մինչև Շատախ:

3.— Վանը կը զիմէր ամենափայլուն ինքնապաշտպանութեան մը ապրիլ 6/19 ին և մէկ ամուսն հերոսամարտէն յետոյ, յաղթական կը հանդիսանար, զբրկախառնելով կամաւորական գունդերուն հետ: Վանի նահանգէն կազատուին մօտ 110,000 շահեր:

4.— Խնուսի չըջանի շարք մը զիւրեր գէնքի դիմեցին և քառասուն օր կուսէ յետոյ, մօտ 4000 ժողովուրդով անցան Մանազկերտ, ուր ոռոսական բանակները հասած էին արդէն:

5.— Յունիսին տեղի ունեցաւ Շապին-Պարահիսարի հերոսամարտը, որ օրինակելի է իր ժողովուրդական խիղախ ցնցումովը:

6.— Աւետիոյ գեղեցիկ զիմադրութիւնը, որ պատահական, բայց բարեբախտ օժանդակութիւնը ստացաւ Ֆրանսական նաւերուն և մօտ 5000 շահերու աջատման պատճառ դարձաւ:

7.— Ուրֆայի անձման զիմադրութիւնը, վերջին պահուն, սեպտեմբեր 2 ին, որ տեւեց ամբողջ մէկ ամիս, մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն: Հայ երկստե կուտղները մինչև վերջին գնդակը կուսեցան և ինկան փրատակներուն մէջ: Ուրֆայի հերոսական և միևնոյն ժամանակ եղբրական կուրը, փոքր չարով մը կը յիշեցնէ Յունաստանի Միտլոնիին:

Ասոնցմէ գատ, կարելի է յիշատակել Մուրատի խոսքին զիմադրութիւններն ու արկածալից փախուստը Սև ծովի վրայէն, զէպի Բաթում: Ինչպէս նաև Տիգրանակերտցիներու զիմադրութիւնը, քաղաքի տանիքներուն վրայ, որ ամիսներ տևած է: Անշուտ փոքրիկ խմբական կամ անհատական զիմադրութիւններ

ալ պատահած են, որոնք չեն արձանագրուած, կամ ստանց վկայի բռնկած ու մարած են:

Ինչ որ ուշագրաւ է և կարժէ այստեղ շեշտել, այդ այն է, որ վերջ յիշածս զիմադրութիւնները (բացի Սատունէն և Վանի Շատախէն) սկսած են միայն այն առնել, երբ յեղափոխական ղեկավարները, Առաջնորդն ու զանազան երեւելիները բանտարկուած ու քշուած են և երբ շարք մը կենսունակ տարբերն արդէն չկողքացցաւ են: Ուրմին, տեղի ունեցած դէպքերը, վերջին վայրկեանի պոթկուսներն էին, զերազանցապէս ինքնապաշտպանութեան կուր, առանց կապ ունենալու ուրիշ որեւէ վայրի պոթկուսին հետ: Ապստամբութեան և նախադարձական փաստերը իսպառ կը բացակային: Վանը, որ ամենէն կարճ, բայց ամենէն փայլուն զոյամարտը վարեց, զէպքին պայթումէն 24 ժամ առաջ այդ վճիռը շունէր: Այլապէս Վառմանն ու Իշխանը վայրիին հրաւէրը չպիտի ընդունէին, բռնելով մահուան ճանապարհը: Վառմանն, կատարելապէս գիտակից վտանգին, իր քովի կարևոր թուղթերը, դեռ վայրիին քով չհասած, ետ զրկած է Արամին, պատուիրելով որ չգալ կառավարութեան մօտ, մինչև որ ինքը չվերադառնայ:

Ամէն մէկ վայրի մասին նման բազմաթէ պատմութիւններ կան արձանագրուած: Էականը մանրամասնութիւնները չեն, այլ այն ընդհանուր անվճռականութիւնը, որ մինչև վերջն ալ տիրական մնաց: Խօսքը, անշուշտ այս ու այն տեղ շրջապատուած ու կուր բռնուած հաւաքականութեան չի վերաբերի (մինչև սկսիլը անոնք անվճռականութեան երեսէն շատ ուժեր և պատեհութիւններ կորսնցուցած էին արդէն), այլ ընդհանուր կապակցութեան և նախատաճած կարգադրութիւններու մասին է:

Աւելի ծաւալելու կարիք չկայ: Ինչ որ տեղի ունեցաւ 1915 ին, այս խոսքած պատկերով կը ներկայանայ մեզ: Ամենէն կարևոր հարցը այն է, թէ ինչո՞ւ այդպէս եղաւ:

Այդ խնդրի լուսարանութեան կանդաղադանամ յաջորդ յօդուածով:

Կ. ՍԱՍՈՆԻՅ

ՈՎ ՀԱՒԱՏԱՑ, ՓՐԿԻԵՑԱԻ

(Վասպուրականի ապստամբութեան 15 ամեակին առթիւ)

Օգոստոսի պէս մի կա՛յսր էր իշխում Հայաստանի վրա, երբ նա ծնաւ: Օգոստոսի պէս՝ կաթնակեր մանուկներին կտորոզ մի կա՛յսր էր կառավարում, և այդ պատճառով՝ կր որ նա ծնաւ...

Օթեանի համար, ամենաապահով տեղը քարայրն էր մնացեր... ու այդ պատճառով էր որ նրա ծնողները նախապատեցին քարայրը, որ կը գտնուի Զէյթուն, Սատուն, Վասպուրականն ու Քարահիսարը միա-

ցնող լեռների վրա, և Մուրատի, Մանուկի, Չաթոյի, Մխոյի ու Դրվալօյի հայրենիքում...

Նախընտրելի էր մտուրը, որովհետև անասուններն աւելի՛ հոգածու էին, և նրանց չունչն աւելի՛ տաք ու տիրական էր, Սուլթան Արդիւլ Համիտի, հարկահատա՛ւք Արդիւլ Համիտի. և ոստիկան Արդիւլ Համիտի չնկնց...

Դժւարին ժամանակներում ծնաւ նա՛ որին «Յե-

դափնիութիւն» անուն տւին, և ժամանակները դժուարին էին, նրա՛ ճամբար ծնաւ նա...

* * *

Եւ բոլորն էլ դիտէին, որ նա պիտի ծնի. ու այդ պատճառով բոլորն էլ սպասում էին նրա ծննդեան...

Հայոց մարզաբնները գուշակէլ էին նրա ծննդեան մասին, և այդ պատճառով էլ Հայոց սրտերում տեղ էր յարգարեւել նրա Համար...

Արովհանը մի գեղձն էր հիւսել նրա Համար... և Բաֆֆին՝ մի քայլէ՛րդ... Գամառ-Բաթիպան մի ռազմե՛րդ էր ձօնել... և Նալբանդեանը՝ մի յաշտե՛րդ... Պէշիքթաշիանը ձայնագրել էր մի սիրե՛րդ... և Ամիրջանեանը՝ մի Հծծե՛րդ... Ծերեցը շարահիւսել էր մի յուշերդ... և Նիրմեանը մի օրհներդ...

Եւ Հագարաւորներ ծափերգեցին նրա Համար...

* * *

Արտակարգ աստղը լուսաւորեց խաւարից ճգմամբ Հայոց լեռները. և ամէնքն իմացան որ ծնել է մանուկը...

Իմաստուններն հեռուներից տեսան. և դիմեցին դէպի նա, իրենց խունըր, կնարուկն ու զմուռը, մասուցանելու...

Հովիւները բորբոքեցին իրենց խորոյկը. և խանձար՛րը պատրաստեցին նորածինի Համար... Հովիւները խոտացե՛ին, որովհետեւ գզացին որ այլևս մինակ չեն...

Մշակն այլևս չհառաչէ՛ց ու շատաց. —

Թուրքը եկաւ, ելնեմ, երթամ
Եզմուկներս հաւաքեմ.
Տանեմ էմոր անկուշտ աչքից,
Մի խալաթ տեղ պիմդ պահեմ...

Բանջրուր Հարս ու աղշկիները սիրտ արին աւելի բարձրանալու Ազուլ լեռան կողերն ի վեր կերթի արձատներ և կանկարի ծաղիկ որոնելու Համար... Որովհետեւ րանրանը Հարսները գիտէին որ Ետառախցի Ետքերն ու Կապարսիցի Մահճէն քաջ չեն, երբեմն օրերի պէս...

Հայոց տափասաղղ գիւղերից ուրախութեան երգեր լսեցին, որովհետեւ նախանամութիւնը՝ զրկած իր որդու միջոցով, օրհնութեան թևեր էր փռել Հայոց գիւղերի վրա...

Երբեք երբէ Հարիւրը զլլած Նոր-Գիւղի Տօրը Հասաւ շորս հաղարին... որովհետեւ իւրաքանչիւր երկու տարին մի անգամ աւարի զնաց...

Մինչ Թացեցիններն արտասուած էին որ այլևս ո՛չ մի ոչխար չմնաց, որ մայր իրենց գիւղում ու գարունը դարձնէր այնպէս հաճելի. զարմանքով տեսան որ արղէն Կանիւլ-Գիլ Հասած իրենց Տօրը, նոյնութեամբ վերադառնում է գիւղը, աւելի՛ ուրախ մայրիներով...

Նևտոյայ Հարկահաւաքները գրուցացան, Հարկ վճարելու՝ անկարող մի գիւղացի լաւ ծծից յետոյ թրջել ու կպակ ծառին, թողնելով որ աղաղակէ յունարի պարզկայ գիշերուն մէջ... որովհետեւ հետագայ

հարկահաւաքները միշտ մտածում էին թէ՛ նորէն մի Տօրաղ կը ճարւի, անունն Ասագ, ու Պատականցէ Արդիւ Համիրի պէս, իրենք էլ կարող են գետին փրուել... ի Հարկէ, կառավարութիւնը նորէն զինուր կը դրկի ու մի երկու տուն Հրդեհի կը տայ, որ յետոյ նորէն կը շինի, բայց իրենց տունը մշտապէս խորտակած կը մնայ... ի Հարկէ, մի քանի մայրեր պիտի արտասուէին, Հագարաւորների ուրախութեան Համար. բայց նրանց մօր արցունքը երբեք էլ չէր դադարելու...

Եւ Հարկահաւաքներն ու աւաղակները մտածում էին...

* * *

Հարկահաւաքների պէս սո՛վն էլ էր դարձել նւա՛ղ կատաղի... Որովհետեւ մանուկը, որը մեծացել էր արղէն Սասունցի Դաւթի պէս. ահեղ Մարտ-Մեղիքի դէմ մինակ դուրս եկած Դաւթի՛ պէս. հօր էր նաև երաշխի ու սովի դէմ...

Կարկառիները կարող են շատ աւելի ընտիր մանրամասնութիւններով ասել թէ՛ ինչպէ՞ս իրենց դաւառի սքանչելի ջրերի ու ժայռերի վրա իր բնակարանը Հաստատած սովը փախուստի մասունց փրկչական թւականի 1903-ին, 1906-ին ու նաև յետոյ...

Հայոց Զորից ու Ռշտունիքից, Վճառուր գիւղորոններն իրենց Հաստացն ու Հաւատարմութիւնը Հաստատելու Համար, մրջիւնների կարաւանների պէս, վտանգաւոր արհեստներով ու գիշերով՝ շաբաթներ շարունակ, ու այսպէս ամիսներ, ցորեն կրեցին դէպի Յաղթն ու Նորխոնքը...

Այսպիսով էր որ Յաղթը կարողացաւ յաղթել սովին, ու Նորխոնքը խորխոտանալ նրա դիմաց...

Եւ բովանդակ Կարկառը խորխոտացաւ. — չէ՞ որ նրա անտառների տաղանքներով էին կանգնում նստաւան գրասեղանները Ռշտունիքի և Հայոց Զորի գիւղական վարժարաններում...

Այս օրերից է սկսում ճմարիտ մկրտութիւնը: Եւ այս օրերից է որ Հայոց Ժողովուրդը «Յեղափոխութիւն» ասելով հասկացաւ «Մուրք Դանակցութիւն». և նրա գործն անանց «Սուրբ-Գործ»...

Եւ ձիւնահալն ինկաւ, ու Հաւաթի ծառը ծաղկեց...

* * *

Սուրբ Թովմաս վանքի մամուլատու ու փակած աղբիւրների մաքրեցին, և նրանց ջուրն աւելի առատացաւ ու անուշացաւ... և խողովակների մէջ անուած նրանց ջուրը քառասպտակից իր բարիքները...

Անյիշատակ ժամանակներից է վեր օգնութեան կարօտ Ռէքայ Սուրբ Ատուաթածնի վանքը, «պտղի» չհաւաքեց այլևս... Անյիշատակ ժամանակներից յետոյ, Ռէքայ վանքի կամուրջներից մաս աւելցաւ Վերի Հայոց Զորի գիւղական դպրոցների Համար...

Հակոտակ իմ բոլոր հետազոտութիւններս, երբեք չկարողացայ իմանալ թէ՛ Նոր-Գիւղի Սուրբ Գէորգ վանքի յոյնատարած Հողերի եկամուտն ինչի՞ էր գործածում առաջ... բայց դաշտի Տօրաղների անգամ կարող էին ասել թէ՛ վանքի յայնատարած Հողերի եկամուտն ինչի՞ էր գործածում յետոյ... նրանք իրենց շարածնի աչքերն արագ արագ թարթելով կասէին —

— Սիրոցքները տւին Սախօյն, շատ անձ են, քիչ

Հող ունէին... — Պուտիկէ-էգին տւին Հոգարարձութեան, որ ցանի ուսումնարանի համար... Առւի արտը տւին Արամասին, որ Մանուկը մշակութիւն շանի աղին... ու այսպէս... իսկ ես էլ գիտեմ, որ Ուլիկէ-փողոցը տւին «գրիչական վարչութեան», որ կարողանայ Հրացաններ գնել գրիչի քաջ, բայց աղքատ երիտասարդներին համար...

Գիշերները՝ կապերտից կարած պարկերի մէջ քնացող Աղթամարի մոնթացու եօթը դպրոցականները, դարձան եօթմասուն, դարձան հարիւր...

Ներսէս վարդապետն հանդատացաւ իր խցիկում, և ամէն շաբաթ օր ձերմակեղէն փոխող աշակերտներն իրենց մահճակալների վրա... Դասերից դուրս, ամէն օր, կանոնադրաբար եկեղեցին երթալու և բուրվալը կրակելու վարժութեանը փոխարինեց՝ զինարանը երթալու և հրացան կրակելու վարժութիւնը...

Եւ դպրոցի հակալական ճիւղը բարձրացաւ Վանայ լճի ափին, և դպրոցական գեղեցիկ շէնքեր բարձրացան Վանայ գիւղերի մէջ. ու նախանձը գրգռեց...

Ընդամէն տասը ծուխ ու տասը թոնիր Աղուն գեղից խնդրագիր ու պահանջ եկաւ Կոմիտէին, որ մի ուսուցիչ զրկեն իրենց... Եւ նրանք խոստանում էին «պահել աչքի լոյսի պէս»...

Ազտիչներ իրաւունք ունէր երբ ասում էր, «Ծկորը, մեծով պզտիկով ընդամէն տասունհինգ տուն, անօթի, Ծկորը, ո՞ր ժամանակն էր ուսումնարան տեսել, որ ուսումնարան է պահում»...

Եւ Ազտիչներ տեսնում էր ու լաւ էր հասկանում թէ ի՞նչ ասել է «Մարի պէս» մէջքին կանգնած եւր ունեմ»...

Հարսնետուն անպարոզների պէս, Մոխրաբերդն ամբողջ անպարում էր այն հողաշերտի վրա, ուր շինուած էր դպրոցը... Մանուկներն աղիւս էին կրում, հարսները ջուր, և ծերերն ու պատաններն իրենց «հոգու փրկութեան համար», հանգոյցների տակ պահած իրենց փոքրիկ հարստութիւնն էին ներարերում «Աստուածահաճոյ դործ»ին...

«Ազգային Ուսումնարան» ունենալու համար, Յարատեցն հրաժարւեց «պատելիների ձրի ուսուցիչ ու դասագրքերից... Եւ խորհրդացի խեղախ երիտասարդներն Հիմնեցին իրենց «Փարոս» գրադպրան-ընթերցարանը...

Ձմերային տաք սաղունքներում օրն անցկացնող գիւլացիները, փոխեցին իրենց գորոցները նիւթով. և փոխանակ ամէն օրերի պէս խօսելու այսինչի դութանի և դոմէշների մասին, «փախիտարի»երի մասին, խօսեցին այսինչ գիւլի դպրոցի և ուսուցիչների մասին, ու ազատութեան տարիներէ՛ մասին...

Այ ստարիներումն էին որ հայ գիւլացու բաճի վրա գրին ու դաշնիւ մի նոր խաչ. շինեցին ու մի նոր հաւատամք...

«Եւ ամենքն էլ իրենց ունեցած արծաթն ու ոսկին քերում էին և նախում նոր տաճարի կառուցման»...

Բաճի և դրչի հաւատքը մշտարթուն շրջում էին հայ ժողովուրդի մէջ, երբ, իր երկարատև քնից արթննալով, նրանց շքախումբին միացաւ նաև դաշնյնի հաւատքը...

Հեռուոր աշխարհներ աշխատելու գացած պանդուխտներն այլևս ամաչում էին վերադառնալ արծաթ ժամացոյցներով կամ Համայնի մետաքսներով... Ուրովհետև արժէքների տախտակներ փոխելի էին, և ամենազեղեցիկ նէլը մի հրացանն էր...

Համարձուցը հեռացաւ գիւղից, որովհետև «հրացան չունենայն ամօթ ու անպատուութիւն» էր... Երկու տարուց յետոյ Համարձուցը վերադարձաւ, որ մի «Մօտէլ» գնի, և խիզախութիւններ կատարի յիտազային...

Դժւարամտաշէլի մի հրացանի վրա սիրահարած Ասլան արտասուեց, տենչալի մի պտուղի համար աղիւղով արտասուող մի մանուկի պէս... և տան ու կնոջ համար տածելի ինամքների հետ նստաւ հրացանի ինամքը...

Ու «անհաստ» հուշակեցին բոլոր նրանք, որոնք «վատ ծառայ»ների պէս իրենց արծաթը թաղել էին հողի տակ...

Այլևս ո՛չ ոք լեզու չթափեց Փիրկանց Մանուկի հետ, որովհետև նա հայհոյել էր հրացաններին...

Փիրկանց Մանուկը հրացաններից աւելի հաւատում էր իր թուրք բարեկամներին, և Փիրկանց Մանուկը սպանեց իր թուրք բարեկամներին...

Եւ սպանեցին բոլոր նրանք՝ որոնք չհաւատացին ու շապաւինեցան «Մուրը Գործին»...

Սպանե՛ց Դաւիթ աղան, որ առանձնութեան ու թաղուտի մէջ փնտոց իր փրկութիւնը... և նրա դիակը ջուրն ինկաւ, իր «փախի՛ր և թաղի՛ր մինչև անցանի բարկութիւն տեսնե՛ր» հետ...

Կաղնուտի դիրքերում, Բարբոի Դաւոն լեցե իր հրացանն, և երբ փախչում էր արտասուելով, ինկաւ...

Սպանե՛ց Սիմոնի Մանուկը, որն հաւատում էր «կաշառքով սիրտը կազկացնելը»... — Նա «մի մասն» էր տալիս, և նրան ասացին թէ. «ամբողջը պէտք է տալ, ու ամբողջը պէտք է տրամադրել փրկելութեան համար»...

Գնուկ-Պալօն, որ խուսափում էր արթնութիւնից, մեռաւ իր սիրած զնի թևերի մէջ, ու ճիշտ այդ պատճառով...

Հիրիճի ճանապարհն ու ոսպմիկների ճանապարհն ինչպէս մշտ, դժուար էր... Կիրճերին կառչելով տեղափոխել կար, ու նաև մե՛ծ քաղց, ու նաև մե՛ծ ցուրտ... Մեռան՝ բոլոր նրանք որոնք նախնորակցին դիւրատար ճանապարհներ. շտաքցան յաղթանակի կրակով, և հացով ուլիցիկն յապնեցնել ազատութեան քաղցը...

Ի՞նչ ասեմ «Արշակ-Ֆէնտի»ի մասին, որ իր մորթն ապտելով համար, իր եղբայրների մորթն առաջարկեց...

Ոստանի «Քայլաձագ»ը, իր թոյները պահելու համար, շատ պատշաճ դատա նրա տիկը...

Եւ փրկածները կարող են վկայել այս բոլորի մասին...

* * *

Ալեհեր Մկոն ճգնաժամային ըրողներին խաղաղութեամբ խօսեց իր սրտի խաղաղութեան մասին, խրատախոսեց խօսքեր սասց խիզարիներին, և տեսաւ թըշնամու փախուսան ու ա՛յն տունը, որի վրա ծածանում էր հայոց եռագոյնը...

Հարբերացի հովիւ Հէվոն, փոխանակ թաքստոցներին մէջ թաղելու, վերջին ժամուն թաքստոցներից զո՛ւրս հանեց իր հողու անձանօթ հարստութիւնը. և ամէն գիշեր, Աւետիսի՛ հետ, յուսատու աւետիսներ բերեց թշնամու ըմպակատեղեց...

Անարա՛տ մնացին բոլոր այն մայրերն, որոնք իրենց յաւիտենական հաւատքով հայ թխցիցին լեռների վրա, ու նաև այն հարսները, որոնք հնձուրների հաց տանելու պէս, հայ տարան գիրքերում կուող հայուկներին...

Գնդակների կարկուտի տակ Սանդեոց մայրիկը ծաղիկնե՛ր ցանեց յետագայ յաղթողներին պատ՛կ պատրաստելու համար. և տեսա՛ւ իր հաւատքի պատկումը...

Պատանիները շքացրին թրքական ուժերի զօրութիւնը, որովհետև իրենց կեանքն արհամարհելով միգրցիոն նրանց վրա...

Ի՞նչ ասեմ մահուն թեւերի տակ ուրախութեան ուղղմերդ հնչեցնող զպրոցականների՛ մասին, և հաւատաւո՛ր, ու այս իսկ պատճառով յաղթական Վասպուրականի մասին...

* * *

Ես՛ որ լմ սևփական աչքերովս տեսայ այս բոլորը, և մասնակից եղայ այս բոլորին. խաղաղութեամբ կը վկայեմ այս բոլորի մասին...

Եւ հարկւր հաղաբարձորնե՛ր են նրանք. որոնք իրենց սևփական աչքերով տեսան, մասնակից կզան այս բոլորին, և խաղաղութեամբ կը վկայեն այս մասին...

ՕՂԱՆ

ՌՌՒՍԱԿԱՆ ԱՆՅՈՒԴԱՐՁ

Ո Ի Կ Ր Ա Ի Ն Ա

Այս անան չուրջ դեռ շատ մեկան պիտի հոսի միջազգային դրականութեան ու մամուլի մէջ: Եւ այս երկրի ճակատագրերը շատ պիտի յուզէ մասնաւորապէս Հայերէ: Այնքա՛ն սերտօրէն կապած է այդ խնդիրը Հայաստանի ճակատագրին հետ: Բաւ է արձանագրել, որ ուժը կայսրութեան այդ ծաւալուն երկրամասին մէջ — չուրջ 30 միլիոն ուկրայինացի կամ մալրոս (փոքր ուսու) ազգաբնակչութեամբ — ծայր է տեւր ապստամբական շարժում մը, որու նպատակն է՝ սնկաւել Ուկրայինան համառուտական օրգանիզմէն, կտրել 80 միլիոն ուսուի Վելիկորոսներու, միծուռաներու) դարաւոր ճամբաները դէպի հարաւ, դուրս նետել Ռուսաստանը միախառն ընդմիջու Սև ծովէն ու Կովկասէն...

Այսօր Ուկրայինա անունը նորէն կը հարուխ ամենորեք: Մեծ, աղճկալայց դատաւարութիւն մը սկսած է ինքրիովի մէջ այդ երկրի դաւադրական ու ապստամբական շարժման վէժ, որու պարագլուխները — չուրջ 15 հոգի՛ երկրի ընտիր, իմացական տարբերէն — բազմած են մեղադրելի աթոռներուն վրա, բուլեիկեան առեանի առջև: Եւ ախարհը ակնդէտ կը սպասէ անոր երջին:

Մենք ևս ուշի ուշով հետեւելու ենք Ուկրայինայի անցքերուն, որոնք այնքան խռովիչ հանգամանք ունին հայութեան ապագային համար: Զբաւականանա՛նք կոչելով՝ այդ երկրի անշատականներուն հետ՝ «Կեցցէ՛ Ուկրայինայի անկախութիւնը» — նայինք, թէ ի՞նչ կը կատարւի, ո՞ր կը մղէ այդ անկախութիւնը և եթէ չենք կարող, աւա՛ղ, որե՛կ լուրջ ներգործութիւն ունենալ դէպքերու վրա, դէ՞թ իրազեկ մնանք ու գիտնանք մեր ընկիւղը՝ ապագային ըստ կարելոյն քիչ տուժելու համար:

Ծնունդ է առեր, քանի մը տարիէ ի վեր, Յեղափոխական Դաշնակցութիւն մը Ուկրայինայի մէջ: Իսկական անունը — «Ուկրայինայի Ազատութեան Դաշնակցութիւն», որ ունի ընդարձակ ճիւղաւորումներ մտաւղի երկրում: Անոր գլուխն է ակադեմիկոս Եփրեմով՝ որ այժմ գլխաւոր ամբաստանեալն է, հերոսը ինքրիովի դատաւարութեան: Իրենց ընկերային աշխարհահայեացքով այդ բոլոր ըմբոստները մովի հակարալէիկ են, պարզ հանրապետական, կուսակից մասնաւոր սեփականութեան և դեմոկրատիկ, ժողովրդավար կարգերու: Պարզ, ուկրայինացի հայրենա-

սէրներ են, սնւած Շեվչենկոյի*) գործերով — ըսենք՝ պարզ ազգաօժրման, վասնզի անոնք տարբեր ազգ մը կը նկատեն զիրենք ռուսական կայսրութեան մէջ:

Պէտք է ըսել, որ Մոսկուան սկիզբէն ի վեր բաւական լայն ինքնապարուսթիւն չնորձած է Ուկրայինային և մինչև իսկ արտօսած է, որ այդ երկրի ամբողջ տարածութեան վրա, իբրև պաշտօնական լեզու, իշխէ՝ ռուսերէնի տեղ՝ ուկրայինական բարբառը: Բայց և այնպէս, հետզհետէ աւելի պահանջկոտ ու խորխոտ յառաջ կերթար անկախական շարժումը ուկրայինացիներու մէջ: Չափազանց ստեղծի և անտանելի էր անոնց համար Մտալիններու վարդապետութիւնն ու բեժմը, չափազանց մեծ էին անոնց նիւթած անտեսական ու բարոյական աւերածնները...

Ուկրայինացի ըմբոստներու բանակը վարպետօրէն օգտուեցաւ տրւած ինքնապարուսթնէն և պէս-պէս առանձնաշնորհումներէն՝ իր աշխատանքը խորացնելու և լայնցնելու նպատակով: Օգտուեցաւ նոյնիսկ Ուկրայինայի ուրոյն (ավտոկեփալ) երկղեցիի իբրևուեցնելէն և այսօր բազմաթիւ քահանաներ կը լեցնեն դադտիչ, յեղափոխական կազմակերպութեան շարքերը: Այդ քահանաներէն շատերը նախկին զինուորականներ են և միայն պատեհ վայրկեանին կը սպասեն՝ իրենց փիլոնը ձգելու և զինուորական համազգեստ հաղնելու:

Հակայեղափոխական, այսինքն հակասովետական խմորումներ ծայր տւած են նաև կարգ մը աղանդներու մէջ, որոնք անցեալին ալ առհասարակ ըմբոստ, հակապետական տրամադրութիւններ կը մատնէին: Ամենէն առաջ՝ Ֆեոդորովցիներու աղանդը: Ձեկան յաջողոր է ձեռք ձգել և սպանել այդ աղանդին պարագլուխ՝ Կոլեսնիկովը: Բայց դադտնի ուխտը վերակազմեցաւ, գուտ եկեղեցական նշանաբաններով: Մեծամասնութիւնը զիւղացիներ են:

Հակայեղափոխութեան ուրիշ «սև բոյն» մըն ալ կայ — ըստ սովետական տեղեկագիրներու — Ուկրայինայի մէջ, որու երկու պարագլուխները՝ պրոֆետներ Պրեսնիակով և Վիագրիչին՝ նորերս գնդակահար-

ուեցան:

Ըստ նոյն սովետական տեղեկագիրներու՝ Ուկրայինայի համայնապար երիտասարդութիւնն անդամ (Կոմսոմոլ) վարակւած է դաւաղբական խմորումներով և նոյնիսկ տերորիստներ կը տրամադրէ գաղտնի կազմակերպութեանը՝ բոլշևիկ իշխանաւորներն աւարեկելու համար:

«Երիտասարդ Պահակ» անունով խորհրդային պարբերականը խօսելով բազմապիսի դաւաղբական խուճերու մասին, հետեւեալ բառերով կը ընտրուէ կացութիւնը.

— «Մէկ սև բոյնէն՝ թելը կը ձգւի դէպի միւսը: Մէկ յեղափոխական կազմակերպութիւն կապ կը պահպանէ միւսին հետ: Եւ ամենքը միասին յառաջ կը մղեն մէկ ընդհանուր գործ — կոխ սովետական իշխանութեան դէմ»...

Այդպէս է կացութիւնը ամբողջ Խորհրդային կայսրութեան մէջ: Հակառակ վայրերի ճնշումներուն, դաւաղբական ուխտերը հետզհետէ կը բազմանան ու կը ցանցապատեն լայնածաւալ երկիրը: Կը բազմանան ընկերային բոլոր խաւերու և շրջաններու մէջ, անգամ բոլշևիկ երիտասարդութեան և կարծիք բանակի շարքերում:

Ահա թէ ինչու Մոսկուայի դիկտատորները ահագանգ կուտան և օրէ օր կը խտտացնեն ճնշողական միջոցները: Ահա թէ ինչու անոնք կը դիմեն յուսահատական, արկածալի քայլերու:

Եւ մասնաւոր լուրջ է կացութիւնը Ուկրայինայի մէջ: Մալարոսներու «դաշնակցութիւնը» գուցէ ամենէն խոշոր, դաւաղիք Ուխտն է համասովետական կայսրութեան մէջ: Անոր ձգտումն է՝ ապստամբութեամբ տապալել բոլշևիկեան լուծը և ստեղծել ազատագրւած հայրենիքէն՝ դեմոկրատիկ հանրապետութիւն մը՝ արևմտեան հանրապետութիւններու կաղապարով:

Անոր նպատակներէն մէկն է՝ համախմբել ալըստամբական դրօշին տակ կայսրութեան բոլոր դժգոհ ազգութիւնները:

Ահա այդ մեծ կազմակերպութեան դէմ է, որ սկսած է Խարկովի մեծաղողը դատաւարութիւնը, որ շատ կը յիշցնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծանօթ ղատը Պետերբուրգի մէջ, ցարական բեժիմի տակ:

Մ. Վ.

*) Այդ երկրի մեծագոյն բանաստեղծն է, մէկը սակաւաթիւ ուկրայինացիներէն, որ գրքը է տեղական, մալարոս բարբառով:

ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՁԻՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՋ

(Մ Ի Ո Ւ Թ Ե Ա Ն 25 - Ա Մ Ե Ա Կ Ի Ն Ա Ռ Թ Ի Ի)

Մարտ 22ին Փարիզի Ժիմնազ Հիւկէնի մէջ, 5000 հոգի ներկայութեան, սոնուեցաւ Ճրանասայի ընկերվարական կուսակցութեան միութեան 25 ամեակը (1905-1930) :

Ընկերվարական դադափարները շատ հինն ծանօթ էին Ճրանասայի մէջ : Մեծ Յեղափոխութեան շրջանին Պապէօ ստալին սնդամ ըլլալով ընկերվարական սկզբունքներ քարտրեց, մասնաւորապէս աշխատեցաւ իրականացնել հասարակութիւնը : Պապուլականները կը պահանջէին փրահաստատել 1793ի Սահմանադրութիւնը, որ ընդհանուր քուէի սկզբունքը դրած էր, ատով կը յուսային հատիկ հաւասարութեան : Իրենց հրատարակած մէկ յայտարարութեան մէջ պապուլականները կ'ըսէին.

«Ճրանական յեղափոխութիւնը նախակարգաբար է միայն ուրիշ աւելի մեծ է աւելի հանդիսաւոր յեղափոխութեան մը, որ վերջինը պիտի ըլլայ : Ժողովուրդը ստիճան տակ առաւ բարգաւառներն ու կզերականները, որոնք դաշնակցած էին իրեն դէմ : Նայնը պիտի ընէ նոր բռնակալներուն, քաղաքական նոր թարթիւփներուն, որոնք մատած են իրներուն տեղերը : Մենք ա՛յ միայն իրաւունքներու հաւասարութիւն կը պահանջենք, այլ կը ձգտինք աւելի վեհ է աւելի արդար բանի մը. սեփականութեան հաւասարակցած մը : Հոգը անձնական սեփականութիւն չի կրնար գտնալ : Հոգը ոչ ոքի կը պատկանի : Կը պահանջենք հաւասարակցութիւն վայելել երկրի պտուղները. պտուղները բոլորին կը պատկանին : Կը յայտարարենք թէ այլևս չենք կրնար հանդուրժել որ մարդոց ստուար մեծամասնութիւնը աշխատի և բրտնի պզդիկ փոքրամասնութեան մը շահուն և հաճոյքին համար : Կը բաւէ՛ որ բան մէկ միլիոն մարդիկ վայելեցին այն որ կը պատկանի բոլոր միլիոն մարդոց, իրենց նմաններն ու հաւասարները : Այլ մարդոց միջև տարբիւ է սեռէ գառ ուրիշ տարբերութիւն պէտք չէ ըլլայ ...» և այլն

Պապէօի կուսակիցները սարքած էին դաւադրութիւն մը, որ վերջին պահուն, մատուցութեան մը պատճառաւ, ձախուղեցաւ, շարժումին բոլոր վարիչները ձերբակալուեցան ու դատաւարուուեցան : Պապէօ և Տարթէ մահապատիժ ազատելու համար անձնապահ եղան :

Այսպէս, արեւելի մէջ խղիզուեցաւ Ճրանասայի առաջին ընկերվարական շարժումը 1797ին :

Այնուհետեւ Ճրանասայ տաւ բարձրագոյն ընկերվարական տեսաբաններ և առաջնակներ՝ Սէն-Սիմոն, Ետտ Յուրիէ, Բայպէ, Փէլզօր, Լուի-Պրան, Վիլբրտու Բոնափոտէրան, Փրուստին և այլն : Սակայն ասոնք չի կրցան հրապարակ գալ կազմակերպած ուժերով և իրենց ամբողջ

գործունէութիւնը մտաց դադափարական գետնի վրայ քացի 1848ի յեղափոխութեան ատեն կատարած անյաջող փորձէ մը :

Ընկերվարական շարժումը ժողովրդային գանդուածներու մէջ արձագանք գտաւ շուրջիւ կարլ Մարքսի և Ֆրէձէրիք Էնգելսի ջանքերուն : Ասոնք ժՅԹ. դարու կիրտն արդէն իրենց յեղափոխական պայծառ վարդապետութիւնը պարզած և Եւրոպայի զլիաւոր երկիրներուն մէջ իրենց հետեւորդներ դրած էին :

1864 սեպտեմբեր 28ին Լոնտոնի մէջ հիմը գրեցաւ ընկերվարական Առաջին Միջազգայինին, որ տեւց մինչև 1873 : 1870-71ի Ֆրանքագերման պատերազմը, կարլ Մարքսի և Փրուստի կուսակիցներուն դադափարական վէճերը, յետոյ նաև Մարքսի ուղղափառ աշակերտներուն և անիյանական Բակունինի հետեւորդներուն կը ուրիները քաջբայեցին ընկերվարական Միջազգայինը : Ճրանասայի մէջ կար Ա. Միջազգայինի հատուած մը, որ գէջ աղէկ գործունէութիւն ունեցաւ, ղեկավարութեամբ ծանօթ դէմքերու : 1872ի Լահէյի համաժողովին մէջ Միջազգայինը երկուքի բաժնուեցաւ. առաջին հատուածը կուսակիցներ ունէր Զուլցբերիոյ, Իտալիոյ, Սպանիոյ և Նարւայի Ճրանասայի մէջ. ասոնք կը հետեւէին անիյանական Բակունինի. իսկ երկրորդ հատուածը (Գերմանիա, Անգլիա և Միացեալ Նահանգներ) հաւատարիմ մընաց կարլ Մարքսի :

Ասկէ վեր Ճրանասայի մէջ ընկերվարական շարժումը ասաջ տարուեցաւ գանդան անշատ թեւերու բաժնուած : Կարևոր գործունէութիւն ցոյց կուտային անիյանականները : Կոտալարութիւնը կը հալածէր ու կը ձերբակալէր յեղափոխականները, սրտոցմէ շատեր դատաւարութիւններ կրեցին :

Բանուորական առաջին համաժողովը գումարուեցաւ 1876ին Փարիզի մէջ, հոկտ. 2-8, մասնակցութեամբ արհեստակցական, բանուորական միութեանց և գործակցականներու : Համաժողովին մէջ տիրապետող ոգին էր աշխատանքի կազմակերպումը, կ'ուղէին աւելի լաւ յարակրութիւններ ստեղծել Աշխատանքին և Դրամատիւնի միջև : Դասակարգային կռուի խնդիր չկար, այլ դասակարգելու գործակցութիւն՝ աշխատատեղին վիճակը բարեօրէն սկզբունքին վրայ :

1877ին Լիւռնի մէջ, գումարակիք համաժողովը արդիւրեցաւ կուսակարգութեան կողմէ և 878 յունւար 28ին միայն կարելի եղաւ գումարել ը. համաժողովը Վարիէթէի թատրոնին մէջ :

Այդ օրերուն ընկերվարական շարժումը սկսու աւելի յեղափոխական ձև ստանալ: Էլիպիթէ (հասարակութիւն) թերթը, որուն Ե. թիւը լոյս տեսաւ 1877 հոկտեմբերի 4-էն, Կարբիէլ Տրվիլի, Պէպէլի, Վիլհէլմ Լիբքնիխտի և այլ Ֆրանսացի ու օտար յայտնի ընկերվարականներու աշխատակցութեամբ, ուղղափառ մարքանակ սկզբունքներ դրաւ մէջտեղ, ամէնէն առջը պահանջելով Նոդի և աշխատանքի գործիքներուն հասարական սեփականացումը: Դասակարգերու գործակցութիւնը բոլորովին մէկ կողմ դրեցաւ, և ընկերվարական շարժումը առավ տարեցաւ: զասակարգային պայքարի սկզբունքին վրայ: Փարիզի Ա. համաժողովին որոշումները մեղադարձքի արժանացան 878ի Լիտնի համաժողովին մէջ, ուր ժիւլ Կլոտ և իր համախոհները մեծամասնութիւն ձեռք բերին և գլխաւոր հարցերու մէջ ընդունելուին իրենց տեսակէտները: Այդ թւականն սկսեալ Կլոտ առաջնակարգ դեր խաղաց Ֆրանսայի ընկերվարական շարժումին մէջ, իբրև ուղղափառ մարքանակ: Նոյն տարին ձերբակալեցաւ ուրիշ 38 ընկերվարականներու հետ որոնք 1878 հոկտ. 22ին դատուեցան: Ժիւլ Կլոտ վեց ամիս բանտարկութեան դատապարտուեցաւ:

1879 հոկտ. 20ին Գ. համաժողովը գումարեցաւ Մարսիլիոյ մէջ, ուր ընկերվարական կուսակցութիւնը մկրտուեցաւ «Parti des Travailleurs Socialistes de France» անունով: Հոս բէկարեկեցան բազմաթիւ յեղափոխական բանաձևեր և պատգամաւորները բաժնեկցան մեծ խաղաղապարտութեամբ: Այս ձևով ուժեղ կազմ մը ստացաւ կուսակցութիւնը:

Գ. համաժողովը գումարեցաւ Հալլի մէջ, 1889 նոյ. 19ին: Հոս անհամաձայնութիւնը ծայր տուաւ ձախերուն և աջերուն միջև, որոնք բաժնեկցումը գատ գատ սրբահներու մէջ շարունակեցին ժողովը:

1881ին խորհրդարանային ընտրութեանց մէջ ընկերվարականները 60,000 ձայն միայն ստացան: Փօլ Պրուս և Պրնուս Մարլոն ասոր պատճառ նկատեցին ժիւլ Կլոտ ընտրական ծրագիրը, խմբագրած աշխատակցութեամբ Կարլ Մարքսի և Էնգելսի և դարձեալ սկսաւ կռիւ մը, որ իր արձալանքն ունեցաւ ՐՆՆի Ե. համաժողովին մէջ (1881 հոկտ. 30): Հոս աւելի ևս շեշտեցան երկու հոսանքներու տարբերութիւնները, ժիւլ Կլոտի յեղափոխական, միութենական ու կեդրոնացնող ընկերվարութիւնը և Պրնուս Մարլոնի, Պրուսի դաշնակցային և բարենորոգչական ընկերվարութիւնը: Յարող տարին վէճը աւելի աստակացաւ, ու Ալենթի էթիէնի Զ. համաժողովին (1882 սեպ. 25) հաշտեցումի փորձերը ի գործ անցան: Առաջին իսկ նիստին ժիւլ Կլոտի կուսակից 23 պատգամաւորներ ժողովարարահէն մեկնեցան ու դացին մտակայ Ռուս գիւղը առանձին համաժողով գումարելու: Այն տեղ կազմեցին Ֆրանսական քանդակաւ կուսակցութիւնը (Le Parti Ouvrier Francais), մինչ Ալենթի էթիէն մնացած 82 պատգամաւորները իրենց կուսակցութիւնը կոչեցին Fédérations des Travailleurs Socialistes:

Քանի մը տարի վերջ, նոր վէճեր ծագեցան այս վերջին կազմակերպութեան ծոցին մէջ, որ աւելի ծանօթ էր Parti Possibiliste անունով: Անհամաձայնութիւնը աւելի շատ, և թոճամարտի հետևանք էր: Այս վերջին խմբակը 1890 հոկտ. 9ին Շաթէլոսի մէջ գումարեց ժ. համաժողովը, որուն առաջին նիստերէն իսկ կռիւը պայթեցաւ,

ու պարագլուխներէն ժ. Ալմանի հետևելով, թարից մեկնեցան Արտէնի և ուրիշ 43 մասնաճեղներու և սնտիկաններու պատգամաւորները, որոնք հոկտ. 13ին Մայլիէի Սրահնի գումարելով կազմեցին նոր կուսակցութիւն մը
Parti Ouvrier Socialiste Révolutionnaire

1879 ին Մարսիլիոյ մէջ վերակազմած ընկերվարական կուսակցութիւնը այսպէս երեք անջատ հատուածներու կը բաժնուր Շաթէլոսի և Ալենթի էթիէնի պատակտումներուն հետևանքով: Միւս կողմէ Էտուար Վալյան և ընկերները յաջողած էին համախմբել Պլանքի կուսակիցները, երբ ընդհանուր ներման արժանացան Կոմունայի դատապարտեալներու ու արտերանները (1880): Ասոնք մտան Parti Socialiste Révolutionnaire-ի մէջ: Նոյն շրջանին (1880), Ալֆոնս Ուպպեր, ժորէս և ընկերները հիմնեցին L'Alliance Républicaine Socialiste-ը՝ արժատական ընկերվարականներուն հետ: Այս խմբակցութիւնները մինչև 1898 թւականը ո՛չ մէկ կապ ունեցան իրարու հետ:

Երկար պիտի ըլլար * * * կանց առնել այս անջատ հատուածներու զարգիարական տարբերութեանց վրա: Բոլորն ալ կը դաւանէին ընկերվարական հիմնական սկզբունքները: Միայն գործելակերպի և վերջնական նպատակի մասին տարակարծութիւն ունէին:

Օրինակ, Ֆրանսական Բանտարկան Կուսակցութիւնը — որուն ծրագիրը խմբագրած էր ժիւլ Կլոտ՝ Մարքսի և Էնգելսի հետ — և Ֆրանսայի Ընկերվարական Աշխատաւորներու Դաշնակցութիւնը երկուսն ալ շեշտած կերպով յեղափոխական ընկերվարական սկզբունքներէ կառայնորդէին, սակայն, ունէին որոշ տարբերութիւններ: Աշխատաւորներու Դաշնակցութիւնը ընկերվարական գործունէութեան համար իբրև խարխիս չէր ընդուներ ընչպարզ կառավարող, այլ իտակական նպատակ մը: Երբ հետապնդած վերջնական նպատակն է կատարելով ազատագրութիւնը բոլոր մարդկային էակներում՝ առանց սեռի, ցեղի և ազգի խտրութեան: Այս ազատագրութիւնը ընկերվարացումով մամայր բացուի դէպի համայնակար ընկերվարութիւն մը՝ ուր ամեն ոք պիտի տայ իր ուժին՝ և ստանայ իր պէտքերուն համեմատ: Մինչդեռ Կլոտի հետևորդները կուգէին հասնել ո՛չ միայն իտակի մը, այլև ընկերվարութիւնը կը նկատէին պատմական, տնտեսական և ընկերային անհրաժեշտութիւն մը, գոր ընչպարզ կառավարող կուսակցութիւնը մը, որ ընչպարզ կառավարող կուսակցութեան համար, միաժամանակ ազատագրելով այն բոլոր դասակարգերը, որոնք բխար կապած է իրենին հետ:

Միւս հատուածները իրարմէ կը բաժնեւէին քաղաքական և ընտրական խնդիրներու շուրջ տարակարծութիւններով: Ընկերվարական տարբեր հետզհետէ սկսած էին մուտք գործել խորհրդարանին ներս, և ընտրութեանց շրջանին տեղոտ գործունէութիւն կը մղէր ընկերվարական գանազան խմբակցութեանց կողմէ: Ումանք կը շատագովէին ամենէն մօտիկ կուսակցութեանց հետ համաձայնութիւններ կնքել ընտրական գետնի վրա՝ փոխադարձ զիջողութիւններով (Պրուսի կուսակիցներ), ուրիշներ կը դատապարտէին այս գոր-

ծելակերպը (Յեղափոխական Ընկերվարական Բանու-
րական Կուսակցութիւն)։ Այս վերջինը շատ խիստ էր
ընտրական հարցերու մէջ և իր երեսփոխաններուն վրա
բուն հակակշիռ գործ էր դնէր։ Այս հատուածին գլխա-
ւոր ներկայացուցիչն էր Ալման։

Շատ չանցած պատահաւորաւ առաջ եկաւ նաև Ալ-
մանի կուսակիցներուն միջև, որոնցմէ մաս մը անջատ-
ւելով կազմեց Alliance Communiste հասուածք։

1898 յուլիս 1 ին Պրանքիի կուսակիցներէն
ոմանք կազմեցին Յեղափոխական Ընկերվարական
կուսակցութիւնը, իրենց նշանաբան ընտրելով հա-
մայնավարութիւնը, անասուածութիւնն ու յեղափո-
խականութիւնը։ Սակայն, շորհրու էտուար Վա-
յանի և այս խմբակը հետզհետէ աւելի բանաւոր դար-
ձաւ և ընդունեց ընկերվարութեան ընդհանուր ձեռ-
նուածները։

Բացի այս հատուածներէն, կազմեցան նաև անկախ
ընկերվարականներու խմբակներ — Միլլրան, Վիլլիա-
նի, Պրոնտէլ և այլն։ Տրէյֆիւսի խնդրին ատեն այս
խմբակները միանալով կազմեցին Անկախ Ընկերվարա-
կաններու Համադաշնակցութիւնը։

1898թ խորհրդարանային ընտրութիւններէն վերջ,
այս զանազան հատուածներուն միջև մերձեցման շար-
ժում մը առաջ եկաւ։ Այդ թեւակառնի սկզբալ միու-
թեան փորձեր եղան։ Տրէյֆիւսի ծանօթ խնդիրը, որ
քաղաքական մեծ հակադրեցութիւն ունեցաւ Ֆրան-
սայի մէջ, կերպով մը գետին պարաստեց ընկերվար-
ական միութեան։ Ինչպէս քաղաքական ուրիշ խմբ-
ակցութիւնանց մէջ, Տրէյֆիւսի խնդիրը մեծ ազդուկ
հանեց նաև ընկերվարութեան զանազան հատուածնե-
րուն մէջ, որոնք շատ մը բիրտ ու բուն բախումներէ
վերջ, բոլորովին անուղղակի ճամբաներով դացին դէ-
պի միութիւն։

Ինչպէս առիթ ունեցանք խօսելու (տե՛ս Դրօշակ,
1930 փետրուար), Ժորէս իր ամբողջ տաղանդն ու հմայ-
քը ի սպաս դրաւ՝ Տրէյֆիւսի արդար դատը պաշտպա-
նելու, իր ետևէն քաշելով ընկերվարական զանազան
հատուածներ։ Մինչ Ժիւլ Կէտ անոսան կը մնար իր
մարքսիստական ուղղափառ վարդապետութեան վրա և
կայպանէր բոլոր այն ընկերվարականները, որոնք
մտնալով դասակարգային պայքարը, կը գործակցէին
դասակարգային հակառակորդներու՝ արդար դատ մը
պաշտպանելու համար։ Այս դէպքը պատճառ դարձաւ
որ զանազան ցերեզան հատուածներ համախմբուին մէկ
կամ միւս տեսակէտին շուրջ։ Ճիշտ արդ օրերուն դու-
զադիպեցաւ նաև ընկերվարական Միլլրանի մուտքը՝
իբր նախարար՝ Վալտէր-Լուսօի զահլիճին մէջ։ Այս
առթիւ ծագած ծանօթ վէճը շուրջ ձեռք միութեան
փորձերը, որոնք մինչև այն ատեն յաջող արդեւնք
ուած էին խորհրդարանին մէջ։ Երեսփոխանական ժո-
ղովի ընկերվարական խմբակցութիւնը երեք հատուած-
ներու բաժնեցաւ նախարարական մասնակցութեան
այս խնդրին առթիւ։ Կէտ, Լաֆարդ և Վայրան մէկ
ճակատ կազմած՝ հրատարակեցին յայտարարութիւն
մը, որով բուն կերպով կը յարձակէին Միլլրանի և
Ժորէսի վրա։ Այս վերջինը կը մեղադրէր դարձեալ
Տրէյֆիւսը և Միլլրանը պաշտպանելուն համար։ «Ըն-

կերվարական կուսակցութիւնը, կրէր յայտարարու-
թիւնը, դասակարգային կուսակցութիւն է, ու չի
կրնար ըլլալ կամ դառնալ մախարարական կուսակցու-
թիւն մը, այլպէս անճանապարհ կըլլայ»։

Այս միջակէպը ամէն կողմ բողոքի, գայտրթիի,
վէճի, հրամարականդերու, բուն կուրիներու պատճառ
դարձաւ։ Անհամաձայնութիւնն ու քայքայումը այն
աստիճան բուն և կատարեալ եղաւ, որ ամէն կողմ,
մերձեցման մը պէտքը դալի դարձաւ։

Ասոր վրա համաժողով մը հրաւիրեցանք բոլոր
ընկերվարական հատուածները 1899 դեկտեմբեր 3 ին
Փարիզ՝ Ժիմնազ Ժափիի մէջ, միութիւնի իրականա-
ցնելու նպատակով։ Հոս մեծամասնութեամբ (634 ի
դէմ 818 ձայնով) ընդունեցաւ Կլտի բանաձևը. «Դա-
սակարգային պայքարը կարգիլի ընկերվարականի մը
մտաւրը քաղեմի կառավարութեամ մը մէջ»։

Համաժողովը կը պահանջէր ընկերվ. 5 հատուած-
ներու ինքնավարութիւնը։ «Նախարարական մասնակ-
ցութեան» խնդիրը հետզհետէ աւելի խոր պատահաւոր-
ներու պատճառ դարձաւ և 1900 սեպտ. 29 ին Փարիզ՝
Վակրամի սրահին մէջ պումարած Բ. Միջազգայինի
Համաժողովը ընդունեց Կառուցիի ծանօթ բանաձևը՝
«բացառիկ պարագաներուն մասին։ 1901 մայիս 28 ի
Լիոնի Համաժողովէն վերջ, դիրքերը բոլորովին ճշ-
տեցան և զանազան հատուածները համախմբեցան
երկու մեծ խմբակցութեանց մէջ։ 1901 նոյեմբեր 3 ին
Իվրիի Համաժողովէն մէջ, վերջնապէս կազմեցաւ
Parti Socialiste de France րը, մասնակցու-
թեամբ Յեղափոխական Ընկերվարական Կուսակցու-
թեան, Alliance Communiste ի, Ֆրանսայի Բան-
ւորական Կուսակցութեան և անկախ դաշնակցութեանց
Այս կուսակցութիւնը յեղափոխական գոյն ունէր և
հակառակ էր նախարարական մասնակցութեան։

Միւս կողմէ կազմեցաւ Parti Socialiste Francais
մասնակցութեամբ Ֆրանսայի ընկերվարական աշխա-
տաւորներու Դաշնակցութեան, Յեղափոխական ընկեր-
վարական բանուորական կուսակցութեան, անկախ ըն-
կերվարական համադաշնակցութեան և քանի մը ինքնա-
վար դաշնակցութիւններու։

Ասոնցմէ առաջինը իր ծրագրին մէջ կը ջատագո-
վէր՝ «միջազգային համաձայնութիւն և գործակցու-
թիւն առաջ քեմի աշխատաւորներու մէջ. ընչազուրկ-
ները քաղաքականապէս և տնտեսապէս կազմակերպի
իբրև դասակարգային կուսակցութիւն, ձեռք բերելու
համար իշխանութիւնը և ընկերվարականացնելու հա-
մար արտադրութեան և փոխանակութեան միջոցները,
այսինքն դրամատիրական ընկերութիւնը փոխակեր-
պել հաւաքական կամ համայնակար ընկերութեամ մը»։
Կը հակառակէր կառավարական մասնակցութեան, կը
մերժէր ելեմտագոյցի քէարկութիւնը և քաղքեմի կու-
սակցութեանց հետ գործակցութիւնը՝ թշնամի դասա-
կարգին սիրապետութիւնը չեղարկելու համար։ Այս
կուսակցութիւնը ունէր 18,000 անդամ. 1902 ին ունե-
ցաւ 12 երեսփոխան, 68 քաղաքապետ, 1200 քաղաքա-
պետական խորհրդական, 17 թերթ։ Իսկ Parti Socia-
liste Francais աւելի չափաւոր ծրագրի ունէր, հա-
նրապետական սկզբունքները կը ջատագովէր և հակառակ

էր յարձակման ու պայքարի քաղաքականութեան: Այս կուսակցութիւնը ունէր 38 Լրեսփորան, 22 Թերթ և 10,000 անդամ:

Այս երկու կուսակցութիւնները իրարու դէմ պայքար մղեցին մինչև 1904 թւականը, երբ Ամսթերտամի մէջ գումարած Միջազգայինների համաժողովը (օգոս. 14-20) միանգամ ընդմիջտ լուծեց երկու հատուածները հաշտեցնելու խնդիրը: Վանդէրվելու գերագոյն կոչ մ'ուղղեց Կէտի և Ժորէսի ձեռք կարկառել իրարու: Վեց ամիս վերջ (1905 յուն.) 139 ընդհանուր ժայնատուութիւն մը հրատարակեցին երկու հակառակորդ հանուածները, որոնք նոյն տարւան սարիլը 23ին կազմեցին ընկերութեան միացեալ կուսակցութիւնը, իրրև Ֆրանսական հատուած Բանտրական Միջազգայինին:

Միացեալ կուսակցութիւնը իրևն իրրև սկզբունք ընդունեց հետևելով. « Ընկերվարական կուսակցութիւնը դասակարգային կուսակցութիւն մըն է, որուն նպատակն է ընկերվարականացնել այստաղյութիւնը և փոխանակութեան միջոցները, այսինքն դրամատիրական ընկերությունը փոխակերպել հաւաքական կամ համայնավար ընկերություն մը իսկ միջոցը ընչազուրկների տնտեսական և քաղաքական կազմակերպությունը: Իր նպատակով, իր խոչընդոյ, իր գործածած միջոցներով, ընկերվարական կուսակցութիւնը, հետապնդելով հանդերձ իրականացումը անմիջական բարեկարգումներու որոնք կը պահանջին բանուր դասակարգին կողմէ, բարեկարգումի կուսակցութիւն մը չէ, այլ դասակարգային պայքարի և յեղափոխութեան կուսակ-

ցութիւն մը»:

Ահա՛ այս պատմական դէպքին 25 ամեակն է որ տօնեցաւ մարտ 23ին:

Միութիւն հռչակած օրը ընկերվարական կուսակցութիւնը իր մէջ կը համրէր 38,000 անդամ: 1906 ի խորհրդարանային ընտրութեանց մէջ 877,999 ընտրողներ քէ աւին ընկերվարական թեկնածուներու: Պատերազմի նախօրեակին անդամներու թիւը կրկնապատկած էր արդէն (73,000), իսկ քէները 1,397,373 ի բարձրացած:

Պատերազմը բուն կերպով ցնցեց ընկերվարական կուսակցութիւնն ալ: Հաղաբաւոր ընկերներ ինկած էին ռազմադաշտերուն վրայ: Զինադադարը ինքնամիտփումի շրջան մը եկաւ: 1920ի վերջը աւելի մեծ սաղնապ մը կրկին ցնցեց մայր կուսակցութիւնը, որուն ծոցէն բամուկան ծայրայիտ տարրեր՝ կազմելով համայնավար կուսակցութիւնը (Թուրի համաժողով):

Հակառակ այդ աննախընթաց հարածին, ընկերվարական կուսակցութիւնը տարւէ տարի զօրացաւ, ուսնացաւ ու խոր արմատներ ձգեց երկրին մէջ: Այսօր աւելի քան 120,000 հազար անդամ ունի, 100 Լրեսփորան խորհրդարանի մէջ, բազմաթիւ քաղաքականներ և թաղապետական խորհրդականներ, և Ֆրանսայի քաղաքական կեանքին մէջ մեծ դեր կը խաղայ:

Ու այսօր աւելի քան երբեք, միութիւնն քառուրդ դար վերջ, յուսալից աչքերով կը նայի ապագային:

ՀՐԱՆԴ—ՍԱՄՈՒԻԷԼ

ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱԿ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Բ Ա Ք Շ Է Ն Ի Կ Ի Ի Ի Լ
(Ականատեսի յաշերէն)

Մեր ազատագրական պայքարին մէջ նշանաւոր տեղ պիտի բռնէ 1898 հոկտ. 20ի կռիւը:

Այդ կռիւը տեղի ունեցաւ հետևեալ պարագաներու տակ.—

Խալ-Մանուկեան Յովակիմ աղէն, Բաղէշ քաղաքի ամենահարուստ վաճառէն էր: Այդ թիթի ծնունդը մեծամեծ իտալուամերով փափաք կը յայտնէ ծանօթանալ Սևրս Աղբիւրի հետ: Ու երբ միամիտ հայ կնոջմէ մը կը տեղեկանայ, թէ Սևրսը ընկերներով եկած է Բարչէն գիւղը, անմիջապէս լուր կուտայ կուսակալին:

Այդ օրը Սևրսը իր 16 ընկերներով կը գտնէր Բարչէն, (Բաղէշէն կէս ժամ հեռու): Կուսավարութիւնն իսկուրն վաշտ մը գօրք կ'ուղարկէ, որոնք դէմ արշաւոյսին կուգան ու կը պաշարեն գիւղի չորս կողմը և շրջակայ սարերը:

Աղբիւրը տեղեկանալով կացութիւնը կը փութայ գուրս դալ գիւղէն և կուէ յարմար դիրքեր գրաւել: Թըշնամին տեսածին պէս կսկսի կրակել:

— «Տղերք, կը պոռայ Աղբիւրը, կոււրով դիմացի սարերը բարձրացէ՛ք»:

Հայ քաջերը ակնթարթի մը մէջ թշնամիի կրակին տակ տանց շփոթելու, կը բարձրանան և դիմացի ժայռերի յետք դիրքեր կ'որոնեն: Այդ միջոցին Զուլուամթը ստքէն կը վերաուրի: Նրբոր մեկունք կը տեղաւորեն փրկենց յարմար դիրքերի մէջ, կսկսեն կարկուտի պէս գնդակ թափել թշնամիի գլխին:

Մտրոջ էրկու ժամ տեղ այդ կուէ պահուն թշնամին քայլ մը առաջ չի կրնար շարժել: Թուրք հրամանատարը կատաղած քաղաք կը վերապտոնայ թնդանօթ և զօրքեր բերելու:

Օգնութեան հրուէրի մը վրայ շրջակայ բոլոր ջեր-
դերը կը թափին ու կուգան Բարշէն, Սերորը ձերբա-
կալելու:

Հրամանատարը քաղաքէն կը վերադառնայ, թնդա-
նօթի առաջին հարածը կը սկսի արձադանդ տալ շրջա-
կայ լեռներն ու ձորերը:

Կանոնաւոր զօրքը կատաղի կուիւ կը մղէ, անընդհատ
ոսպմամթերք ստանալով քաղաքէն: Իսկ մեր հայդուկ-
ները իրենց մօտիները կ'ուղղեն դէպի թնդանօթածիզ-
ները և մէկիկ մէկիկ գետին կը դլորեն: Այնպէս որ այլ
ևս ոչ մէկ հոգի կը համարձակի մօտենալ և պարսպ թն-
դանօթները լեցնել:

Քանի մը անյաջող վտրձերէ յետոյ, հազարապետը
կը հրամայէ միաժամանակ արձակել բոլոր հրացաննե-
րը: Այդ համազարկերուն տանն կարելի կ'ըլլայ թնդա-
նօթները լեցնել:

Փետայինները կը յաջողին թնդանօթածիզներէն շորս
հոգի ևս գետին դլորել, սրոնցմէ մէկը պետն էր: Թուրք
հրամանատարը զբզուած կը հրամայէ ամբողջ տարածու-
թեան վրայ բանակով զրոհ տալ, բայց դարձեալ չի յա-
ջողիր:

Ատոր վրայ զօրքը յուսահատած կը նահանջէ: Կոխը
կը շարժուակի բաւական հեռու տարածութեան վրայ:
Աղբիւրի խրախուսական խօսքերուն վրայ մեր կտրիճ-
ները ուրախուարա թէ կ'երգեն և թէ կը կուեն: Յան-
կարծ դլուխէն կը զարնւի Բուլանուխի Սարգիսը ու տե-
ղըն ու տեղը հոգին կ'աւանդէ: Քովի ընկերը լուրը կը
հաղորդէ Սերորին, ըսելով. «Սարգիսը չգիտեմ ջնացա՞ւ
ինչ եղաւ»: «Բան չկայ ան թող ջնանայ, դուք կուեցէ՞ք»
կը պատասխանէ Սերորը: Կոխը կը տեսէ մինչև իրկուռն,
թշնամին իր կեցած տեղէն քայլ մը առաջ շերթար: Հե-
ռանալու ժամանակ է: Մերոնք պաշարած վիճակի մէջ
են: Մայրամուտէն յետոյ, Սերորը կը հաւաքէ իր բո-
լոր ընկերները, ու առանց աղմուկի կ'իջնեն դիրքերէն,
ու կը յաջողին կտրել շրթան և հեռանալ: Իսկ թշնամին
դեռ կը շարունակէ դեղակներ արձակել դէպի պարսպ
դիրքերը:

Այդ դիւցազնական և հերոսական կուին մէջ Սերորի
ընկերներէն մինակ Բուլանուխի Սարգիսը կը սպանւի և
երկուքն ալ թեթև կերպով կը վիրաւորուին:

Թշնամու կորուստը աւելի քան 50 էր:

Հայ Փետայինները ոլոր-մոլոր ճամբաներով կը հե-
ռանան մութին մէջ, մինչ ջերդերը իրարու հետ խօսե-
լով կ'ըսէին. —Ո՞վ որ ամսական կ'առնէ թող ան երթայ
մեռնի թաղաւորին համար»: Երբ լոյսը կը բացւի թուր-
քերը ամօթհար և զարմացած կը տեսնեն, որ հայ Փե-
տայինները թուր գացեր են:

Բարշէնի այս կուի յաղթանակէն յետոյ, մեր ան-
մահ հերոս Աղբիւրի և իր զինակիցներու յիշատակին
ձօնւեցաւ հետեւեալ երգը որը մինչև այսօր կ'երգէ հայ
չինականը:

ՉԱՋԱՐ

Խարեց տարաւ շուն Յովակիմ,
Մօտեցուց Բողէշ Բաղաբիմ,
Լուրը տեց ժամանակին,
Գնաց մտոնց Լիվա փաշին:

Լիվա փաշէն Բաշեց ասկեար,
Սարեք ձորեր պատեց Բարշէն,
Ջան Փիտաներ ելան գիւղէն,
Գիւղացիք Բափան Բամաշէն:

Կուլար կը ողբար մեր ժողովուրդ
Ասուած տար իրենց սէր և գուք,
Սարեք ձորեր ասկեար ու քիւրդ,
«Կէլէն, տի՛յօր, ֆիտալար քուք»:

«Ջան ֆիտալար չբոխիշ դաղա,
Ուրուլիշ Յովաննէտ աղա,
Այստան օլմուշ եարա,
Բին ասկեալա քարաքարա:

Ջարկին Յովաննէտ ձգցին,
Թամնը այնտեղ տեսած են,
Գնացին Սեյաբին ասեցին,
Ջարկին առիւծը ձգցին:

Կարպետ շալկեց Յովաննէտ
Տարա դրեց մէջ յատի դգ
Արիւն քափեց ձեզ ձեզ,
Թոփշուն գարկաւ քաջ մարդու պէս

Շուն Յովակիմ ահ ու գարէ,
Մեր ձեռքինը մաուգարէ,
Կը մտածէ այսինչ ճարէ,
Մուլս ու դուման մեծ կրակ է:

Մուլս ու դուման մեծ կրակ է,
Տաննինց օրայ յունկայ է,
Մեր չորս կողմի քարեր փակէ,
Ջարկնեմ տղերք մեզ վիճակ է:

Եսխամա պօռուսի չալդը,
Հայ ասկեալար իմաստ պտի,
Հայ ասկեալար եօլի աչդի,
Սերար փաշա կէտի կէշուի:

Սերար փաշա կել իէրի
Սամա վերիշիմ Բիթլիս շէհերի
Բիթլիս շէհեր պաշըն ետսին,
Պէն իսրէրիմ վան փալտի:

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ո Յ Շ ՈՒ Ր Ջ

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ո Յ Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ո Յ Մ Ա Ս Ի Ն

Սեզանի վրա են կարգ մը հրատարակութիւններ Թուրքիոյ մասին: Երկուքը՝ Փրանսական, և Վովաստանական: Մէկը՝ անգլիական, — ոչ հաստատուած և գիտական ուսումնասիրութիւն մը, բայց հետաքրքրական և պատկերալից բովանդակութեամբ: Իսկ նենդ և ամարդ՝ Հայերու մասին:

Թղթատենը այս վերջինը, որ կացութեան վրա կը նայի բրիտանական ակնոցով: Քիչ մըն ալ պաշտօնական աչքով, քանի որ Հեղինակը, Harold Armstrong, այս գիրքը գրելու առիթ ունեցած է ճամբորդելով իբրև պատիրակ Պատերազմական Վնասներու Հատուցման Յանձնարարութիւն: Նախապէս ալ գրած է զիրք մը՝ «Թուրքիան երկուճի մէջ», չորս տարի մնացած ըլլալով Թուրքիա (1918-1923):

Հատորին անունն է՝ «Turkey and Syria Reborn» (Թուրքիա և Սուրիա վերածնունդ): Արագ ակնարկ մը՝ միայն թրքական բաժնին վրա (էջ 181-261):

Մերսին-Տարսուս-Ատանա: Հեղինակին ուշադրութիւնը կը գրաւէ, առջին առթիւ, եւրոպական գրութարկը՝ ամէն կողմ, իշպանիին թէ կառուպանին գլուխը: Կը կարծէ թէ Յոյներ, Հայեր կամ Սուրիացիներ են, և յանկարծ կարթննայ որ Ֆէսը Չնջած է: Բայց ինչու՞ Չնջեցաւ Ֆէսը:

— Անստափա Քեմալ հիմնադրող պատմաբաններ և՛ կը փէշը ջնջելու: Ֆէսը նշան էր Օսմանցիի, ըլլայ Թուրք, եգիպտացի, Արաբ, Յոյն, Հայ, կամ Սուրիացի և Օսմանեան կայսրութեան ջնջումին հետ կազմն վնասը եր թէ Թուրքերը պէտք չէ գործածեն այնպիսի գլխանոց մը, որ կը գտնապանէ գիրքնի աշխարհի մնացեալ մասէն: Այս առթիւ հետաքրքիր է դիտել, որ սինչ եգիպտացիները, Արաբները և Հայերը նախապատուութիւն կուտային փէսին, Թուրքերը Թուրքիայէն դուրս միշտ եւրոպական գլխարկ կը դնէին: (էջ 122):

Հեղինակը Մերսինի մէջ Կեմալուր-Քէօզի աւերակներուն վրա կը հանդիպէ Գուհարաթի ԲՈՒՐՔՈՒՆ ԿԵՐԵՄԷ: Կը ստուգէ թէ Կրետացի է, բունի փոխանակած: Գաղթականը կողքայ իր ճակատագրին վրա: Կրետէի մէջ երջանիկ էր և բարեկեցիկ: Կը պատմէ թէ զիւրդին մէջ զաղթականներ կան ամէն կողմէ, Յունաստանէն, Մեյանիկէն, Մակեդոնիայէն, արևմտեան Թրակիայէն և նոյնիսկ Կիպրոսէն: «Փորձած են նորէն ոտքի կանգնել, բայց դրամագլուխ չունին, հողը իրենցը չէ և որևէ ատեն կրնան տեղափոխուիլ: Ուստի հազիւ ընակելի տուներ կարկածած են և միայն արտագրելու չափ կը մշակեն հողը: Երկիրը լեցուն է աղէկաներով և զողերով: այնպէս որ եթէ չհսկենք, կրնանք կործանել մէկ զիւրեւան մէջ: (էջ 125 և 126):

Եւ քիչ մը բանասերական պատկեր մը, որ անշուշտ կապ ունի բրիտանական աշխարհակալութեան ախրածակներուն հետ.

«Ասէն տեղ միևնոյն յիմարտքիւնը և ողբը կը տիրէ: Յիմարտքիւնը սպանելու համար մարզած զօրքի, և ողբը փախստականներու: Ելլողան ամբողջովին կասկածախուռ ու մռնչուն: Պայքանեան երկիրները կազմ և պատրաստ իրարու դէմ խոյանալու: Թուրքիան իր եկամուտին մէկ յարորդը պատերազմի պատրաստութեան մխիթով գրագած: Կիպրոս և Յունաստան լեցուն Յոյն փախստականներով: Պէլլուքէն դուրս՝ աղա ու կեղտի քաղաք մը շինած քիթեղէ և քուրքերէ, ուր կը բնակին 40.000 հայ փախստականներ:

Թուրքիոյ մէջ խոյանակած թուրք գիւղեր՝ լեցուն սովալուկ իսլամ փախստականներով»: (էջ 127):

Քեմալականութիւնը նախկին փափկանկատութիւնը չունի օտարականներու մասին: Ձեւերը պահելով հանդերձ, հազիւ կը հանդուրժէ, որ օտարազգին կարենայ իր ուզածին պէս ճամբորդել:

— «Կէպի Ատանա»՝ «համբուն վրա երկու գիւղերուն մէջ, ուտիկանութիւնը լեցուցած և բնութեամբ ենթարկած էր մեզ, իսկ հիմա պահականոց կառաջնորդւելին: Ինքզինքն կը գզայի իբր մոր արձակած ռեքագործ մը»: (էջ 135):

Իսկ ամէն տեղ՝ պերճախօս փաստեր երկրին տընտեսական թայքայման.

— «Հիւրանոցը լեցուն էր կառավարական պաշտօնեաներով. սառնք թոշակը շատ խեղ և ծախքերը շատ մեծ էին: Կոյպուս սր կը գարմամայի թէ ինչպէս երկու ծայրը իրարու բերելու հրաշքը կը գործէին: Վարիչն էր համզատեան կոչուած գերի մը: Արդարև, կառավարական բոլոր փոքր պաշտօնները, ու մանր գործերը կը գտնէին վերադարձած գերիներու ձեռքը: Մեծ պատերազմին ու Անատոլիոյ յունական արշաւանքի ընթացքին Թուրքերու արական ուժի կորուստը այնքան մեծ եղած է, որ բացի վերադարձած գերիներէն այլ այլ մարդ չէր մնացած 30-45 տարեկան»: (էջ 132):

Ու նորէն ուտիկանական մղձաւանջը, լրտեսութիւնը, կեղերնին կասկածամտութիւնը, ստորադաս լիխանութեան սարսափը.

— «Թուրքիան բաժնուած է վիլայէթներու, իւրաքանչիւրը իր կուսակալով և մէկը միւսէն բոլորովին անկախ, բայց խտորէն կեղերնացուած ինկուրթի կառավարութեան ձեռքին մէջ: Ոչ մէկ վալի կը համարձակի գործել ստանց ինկուրթին հրաման ստանալու: Բայց յաճախ, նոյնիսկ հրամաններ ստանալէ յետոյ, լաւագոյն կը սեպէ առկա ձգել փափկութեամբ: Միւս-

հեծան իշխանութիւնը ընդունակ է իր միտքը արագօրէն փոխելու և իր յանցանքը ստորադասներու վրա նետելու: Միևս կողմէ կը կասկածի իր ստորադասներէն, ուշադրութեամբ կը հսկէ անոնց վրա և ազանութեամբ ականջ կը զնէ սակէն լրտեսի»: (Էջ 134):

Ատանան հարստութեան աղբիւր մըն էր, իսկ այսօր դարձած է անապատ:

— «Թուրքերը փորձած են առևտրական մեծ կեդրոնի մը վերածել Ատանան, սակայն, ձայնողած են: Առևտուրը 1926 ին կայրահատու ոգեւորութենէ մը յետոյ, նորէն մեռած է: Հսկայական տուրքերը, անհրաժեշտ պիտոյններու մեծանորոյնը և բովանդակ թուրքերոյ մէջ տիրող կաշկանդումները խեղդած են վաճառականութիւնը:

Մէկ թիթիկ ֆարիդի գինը Մերսիմի շոգեմատէն դուրս ելլելէն մինչև ծովափի կառքը հասնիլը՝ կը կրկնապատկուի, առանց հաշիւու փոխադրութեան ծախսեր և առևտրական շահեր»:

«Սուքը տանք ամբողջովին իբրև, իբրև բերանը քայքային զրամատիրական աշխարհակալութեան: Իբրև թարգմանը թուրքերոյ հանդէպ եղած սրամարտութեանց»:

— Դրամալուծի պէտք ունիմք: Դրամալուծսով աճեմ բան կրնանք ընել, կը կրկնէր առաջնակարգ վաճառական մը:

— Լա՛ւ, պատասխանցի, վճարեցէ՛ք ձեր ազգային պարտքերը, սպասուցէ՛ք թէ դրամալուծը ապահով է այստեղ, և կրնա՛ք առատ դրամալուծի ստանալ:

— Սակայն, շարունակեց վաճառականը, դրամատէրներու հետ այ գործ պիտի ունենանք. անոնք պիտի պահանջեն երաշխարարութիւններ, հակակշիռ ու շահաբաժին: Ատոնցմէ շտա եմք ունեցած պատերազմէն առաջ, երբ կապկալած էինք կապիտալիստներով: Ո՛չ, ո՛չ, լաւ է այսպէս շարունակենք որքան կրնանք, որքան առնեն որ ազատ ենք:

Այս է թուրքերու ընդհանուր դիրքը: Ուրիշ բան չէի կրնար ընել, ի՞նչ ոչ թօքուլ ուսերս: Ոչ մէկ դրամատէր դրամ կուտայ առանց երաշխարարութեան. իսկ թուրքերը կը վախճան, չեն աւգեր ապահովութիւն տալ: Այսպէս կախարդական շրջանակը կատարեալ է: Ազատութիւնը կը նշանակէ ազատութիւն անանկանալու և սովորած սեռնելու:

Ատանան, ինչպէս բովանդակ թուրքիան, լեցուն է հնարաւորութիւններով, նոյնիսկ որոշ խոստումներով, բայց աննշան՝ իրականացումներով: Բազա՛ք արագօրէն կը ֆայճայի՝՝ նկարագրեց հին առանձն մը վերածելով անհասնող աղտոտ թագամասի մը: (Էջ 136):

* * *

Հեղինակը ոչ միայն հեզնոտ, քինանդիւր և շարական է Հայերու ժաման, այլ և սոքէտ՝ մեր ժամանակակից պատմութեան: Թոյն կը հոսի իր արտասայտութիւններէն, երևի շարաշար յուսահար եղած ըլլալով, իր պաշտօնին կատարմանը առթիւ, իր հանդիպած Հայերէն: Մասնաւոր շարանդութեամբ, կողմնակի փաստեր յիշելով, կուզէ մեզ ներկայացնել արծաթասէր, խաբարիտ, դրամի համար պատրիւն իսկ ծախելու ընդունակ, վախառու ևն:

Առաջին առթիւ, գործ կունենայ Կիպրոս հաստատուած անդլիական հպատակ Հայու մը հետ, որ 60,000 ստերլին վնաս ցուցնելով հատուցում կը պահանջէր: Կերթայ Ատանայի մէջ կը գտնէ ողորձելի կարակ մը, և հատուցում կորուշի միայն յիսուն ստերլին: «Օ՛, ըսաւ բարկացած, երբ լսեց վճիռը: Պէտք եղածը շտապայ: Պէտք էր վաթսուն ստանայի»: — «Բայց 60,000 պահանջու էիք»: — «Այդ ոչինչ, պատասխանեց ուսերը թօթելով. փաստարանս քանի մը գերօ աւելցուցած էր»: (Էջ 135):

Դարձեալ, Ատանայի մէջ կը հանդիպի ողորձելի Հայու մը, գգելիտ սովաք մը, որ ամիս մը իբրև կրկնօրեանայ իբրև թէ օգնելու համար, բայց երևան կուգայ իբրև լրտես: Եւ երբ դիտողութիւնը կրնէ ոստիկանապետ ձեռնալ պէջի, այս վերջինը կըսէ՝

— Ձեզ՛՛ սա փնս հայկա՛նը, պատրաստ է ճորաբոյրին պատրին իսկ ծախելու քանի մը ոսկիի համար: Ախորժակ ունի՞ք իրականութեան հետ խառն հէքեաթիներ ալ լսելու:

— «Ատանան Հայերու մեծ կեդրոնը եղած էր պատերազմէն առաջ: Անոնք տէր էին քաղաքին, խանութներուն, տներուն, պարտօղներուն, և ամէն թուրք իրենց իշխանութեան տակ էր փոխառութիւններով և զբաններով: 1897-ին, Ապտուլ Համիտ, կարմիր սուլթանը, որուն մայրը Հայ մըն էր և որ կատէր Հայերը, անոնցմէ շատերը սպանեց իբրև յեղափոխականներ: 1907 ին (պէտք է ըլլայ 1909), երբ կարմիր Սուլթանը ինկաւ և Սահմանադրութիւն մը հռչակեցաւ, Հայերը ապստամբեցան և առևտրական դրամին օգնութեամբ և խորհուսած՝ առևտրական խոստումներէն, գրաւեցին Ատանան և հանրապետութիւն հռչակեցին: Մէկ շաբաթ կուելէ յետոյ, յաղթեցան և հազարներով սպանեցան, և բովանդակ Եւրոպան, բացի Գերմանիայէն, սոսկու՝ մի բարեպաշտական, տկար ձեռքեր բարձրացուց: 1914 ին Հայերը վերադարձան և նորէն ծաղիկեցան: 1915 ին սուրբ սեծանասնութիւնը տարաբարեցաւ: Ձիւղադարբին շատերը կամաց կամաց վերադարձան, իսկ 1919 ին Ֆրանսացիներուն կողմը անցան, երբ անոնք գրաւեցին Ատանան, զինեցան և զինորազրեցան Ֆրանսացիներուն կողմէ, իրենց վրէժը լուծեցին թուրքերէն և երբ Ֆրանսացիները զուրս զլեցան, ամբողջ հայ բնակչութիւնը հեռացաւ անոնց հետ, վախալով փորձանքէ մը»: (Էջ 138):

Անենէն ըմբոսացուցէ՛ք պարզան այն է, որ հեղինակը ինքզինքը քա՛նձածասի՞ք ըլլալուն հայկական իրականութեան (նոյնը և Սուրիոյ բամբիւն մէջ):

Կողմու վկայութիւն մը ևս:

— «Շատ Հայեր ֆանցած են, հարուստ և ազատ: Տարօրինակ ցեղ են, որս մասին դժտար է ընդհանուր կարծիք յայտնել: Տեսած եմ երբէք հարիւր տղամարդոց բազմութիւն մը, որ կը շուրջ քայքայելու համար: Գիտէին թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ իրենց ֆակտագիրը: Երբէք ֆնաթարայն ոստիկան-գիւնարներու պաշտպանութեան յանձնուած էին, և կը ֆայիլի հանդարտ, ոչլայրի պէս, առանց ո՛րևէ դիմադրութիւն փորձելու: Ուրիշներ, 1915ի ֆունմելի տարագրութեանց ընթացքին, կը պատմէին միտիոնարներուն թէ ինչպէս հաց ստանալու և

իրենց ոսկիի պոսիկ գանձը անվթար պահելու համար, հարկադրած էին ծախել իրենց գուակները: Միւս կողմէ ուրիշներ, վաճի ապերտուն վրա և ձէպէլը Մուսայի մէջ, կուեցան դեւերու պէս: 1920 ին, Այնթապի Հայերը զինուորացուեցան Ֆրանսացիներուն դրօշին տակ, իսկ այս վերջինները շուտով լեցին զինեմէ: Ամիսներով առանձին պաշտպանեցին ֆաղաբը: Երբ ֆաղաբը աւերակ դարձաւ և իրենք պաշտպանեցան ու տվաճահուծեան դատապարտեցան, վերջին 600 մարդիկը սպանեցին ինչ որ մնացած էր իբրև կին և երախայ, և պաշարու մը խփելով բարձրացան սարերը:

«Երբև ամբողջութիւն, սիրելիք ժողովուրդ չեն չափազանց զգային են, չափազանց հարպիկ և խորամանկ: Զարաշար կաշխատին և կը յարատեւեն. այնպէս որ երկուս սերունդէն տէր կը դառնան ամբողջ թրքական ֆաղաբի մը և ամէն թուրք իրենց իշխանութեան տակ կիցիս փոխառութիւններով, և այնուհետև կը մնշեն առանց կարեկցութեան կամ ողբմտութեան: Կը մտնին պիծակի բոյնի մը, չսիրելիք, անհամբոյր, և յարատեւող՝ մ'ընէ հարստութիւն դիզելու մէջ, ըլլայ իսկ աղտոնութեան մէջէն: Անխորտակելի յամառութիւն մը ունին ու թէև կրկին և կրկին ջարդած, վերակենդանացան արագօրէն, միեւն որ, վերջապէս Մուսթաֆա Քեմալ ամբողջովին վտարեց գանձէ 1920ին և 1921ին: Գեւար է սիրել զինեմէ, բայց մարդ կը հիւանայ իրենց յարատուութեան վրա:

«Ես որոշ գաղափար կազմեցի իրենց կեանքի մասին, երբ տեսայ, որ իրենց բւականները կը ճշտուին ջարդելով կամ պատերազմներով կամ գանգաւածային սպանութիւններով: — «Այդ բանը տեղի ունեցաւ Ապտիւ Համիտի ջարդէն առաջ», պիտի ըսէր մէկը, հասկցնելով 1897ը կամ «Ատանայի ջարդէն առաջ էր», ինչ որ կը նշանակէ 1908:

«Թերեւս իրենց ցցուն յառկանիշն էր դրամի սէրը: Եւ այդ սէրը բոլորովին մնաց չէր ուրիշներու արծաթափորութեան: Ումանց դրամը կը սիրեն ուժի համար, ուրիշներ՝ հանգստութեան, դիւրակեցութեան կամ հպարտութեան համար, կամ բարեգործութեան համար, և ուրիշ շատ մը պատճառներու համար. բայց Հայերը դրամը կը սիրեն ինքն իրեն համար: Ծերակ մարդ մը մոռնեցող տեղ կը ֆայէ և փրգիճական ծանր աշխատանքներ կը կատարէ անոր համար: Վայելատ մը յանձն կտանք ամէն շարքարան, կոյնիսկ մանր, անոր համար: Թրքական նրբամիտ պատմութիւն մը յարմարապէս կը պատկերացնէ հայկական հեռակարը:

«Ատենով Սատանան քանի մը ամիս անցուց վաւարի վրա: Ունէր երեք ծառայ, և երբ մեկնեցաւ, ուզեց վարձատրել գանձէն, և իւրաքանչիւրը գատ-գատ մէկդի կանչեց:

— Ես փառք կուգեմ, ըսաւ փրանսացի ծառան, կարծեք ծեծելով:

— Ես դրամ կուգեմ, ըսաւ յոյն ծառան:

— Ես գիտութիւն կուգեմ, ըսաւ Հայը:

Այս վերջինը գարձանք պատմաբան Մատանային, որ մտնէ կը ճանցնար իր ծառաները: «Գիտութիւնը, ըսաւ Հայուն, մեծ բան է, գեղեցիկ բան է, բայց շատ տեսակները կան: Մասնաւորապէս մէկը կուգե՞ս»:

— Այո՛, Տէր, քիչ մը գիտութիւն, հսակնալու հա-

մար թէ որո՞ւ տուիք դրամը: (Էջ 139-141):

Ու վերջապէս, համբերութիւնն ունենալը լսելու հետեւալ գոհ՜հի ծաղրանքը՝ ուղղւած մեր անբուժելի միամտութեան:

— Փարիզի հաղաղութեան հորիդաժողովը 1919-ին ուզած էր հայկական կայսրութիւն մը ստեղծել, և հայ պատուիրակները կը պահանջէին Ամատուրի անագին մէկ հողամասը, Կովկասէն և պարսիկ սահմանագլխէն մինչև Մերսին և Ասալիա: Այն պատահական եղանակը, որով կառայարկէին և կնատի կառուէին այս ծրագիրները՝ շատ լաւ կը պատկերացնէ Մեծն Բրիտանիոյ պատերազմական պարտութեան մէջ ծագած միջադէպ մը: Բրիտանացի պաշտօնեայ մը կար, որ հրահանգներ ստացաւ առաջարկած Հայաստանի ֆարսերը պատրաստելու: Սահմանագլխից շինած առեն, վերջապէս եկաւ վաճառ լինի — երբեք Երապայէն դուրս չէր ելած և իր արամադրութեան տակ եղած ֆարսերը չափազանց թերի էին:

— «Սահմանագլուխը լինի դէպի արևելք» ան թէ արևմտեան տիր պիտի երթայ, հարցոց ինձի:

Յետոյ, — լա՛ւ, շարունակեց առանց պատասխան լսելու, սահմանագլուխը դնենք ճիշտ լինին մէջտեղը. մանրամասնութիւնները յետոյ կը ճշտուին սահմանային յանձնաժողովին կողմէ:

Իր ֆարսէրը տպւեցաւ և գործածեցաւ Փարիզի մէջ, երբ Մեծերուն կողմէ և անոր մէկ մասը կցեցաւ Սեւրի վիժած դաշնագրին»: (Էջ 192):

ՊԱՐՏՔԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Հանրային Պարտքերու խնդիրը կը մնայ առկա: Առաջին օրերու անճարակ հերքումներէն յետոյ, Թուրքերը ոչ միայն չեն ծածկեր տիրող տագնապը, այլև ուշադրաւ համարձակութեամբ կը շեշտեն, կը բացատրեն իրենց վճարելու անկարողութիւնը: Կառավարութիւնը շարունակելով հանդերձ իր բանախօսութիւնները, յտանջ կը տանի Պետական Դրամատան մը հաստատման ծրագիրը: Օտմ. դրամատունը (նախկին Կայսերական) առանձին դիրք բռնած է այս հարցին մէջ, ինչ որ կը նըպաստէ տագնապին ծանրացման: Որովհետև այս Դրամատունը ըլլալով առաւելագոյն անդկաճճրանսական հաստատութիւն, թէ Փարսիկ և թէ մանասանը Լոնտոնի հրապարակին վրայ ծուռ կը նային նոր ծրագրին: Լոնտոնի հրապարակին վրայ ընդհատուած են թրքական դրամին գործաւնութիւնները: Եւ թէ Լոնտոն ու թէ Փարսիկ նոր փոխառութեան մը մէջ կը գտնեն Թուրքիոյ վարկին փրկութիւնը, անուշտ իրենց ուզած սլայժաններով: Օտար մասնագէտի մը հաշուով, Թուրքիոյ առևտրական հաշուեկշիռին տարեկան բացը մօտ հինգ միլիոն ստերլին է (50 միլիոն թրքական սակ), որուն երկու միլիոնը՝ իբրև Հանրային պարտքերու մասնավճար, իսկ երեք միլիոնը՝ արտասահման եղած սպալանքներու գինը:

Իրականին մէջ այդ բացը շատ աւելի մեծ է: Քանի մը շարաթ առաջ, հրատարակեցաւ Թուրքիոյ մաքսային վիճակագրութիւնը (1928), որուն համաձայն ներածուած եղած է 223,531,173 սակի, արտածուած՝ 173,537,-

489: Տարբերութիւնը՝ 49,994,284 ոսկի: Ուրիշ խօսքով, տարեկան 50 միլիոն բաց, միայն այս գումարին: Նոյն վիճակագրութեան համաձայն, 1927ին ներածում եղած է 211,398,184 ոսկի, արտածում՝ 158,420,998 ոսկի: Տարբերութիւնը՝ 52,978,186 ոսկի: Կլոր հաշուով՝ 53 միլիոն ոսկի բաց: Բողոքատիրով երկու տարիներու գործառնութիւնները կը տեսնենք որ 928ի ներածումները 12 միլիոն ոսկի աւելի եղած են 927ի վրայ, իսկ արտածումները՝ 15 միլիոն ոսկի: Այս երկու տարուան ընթացքին ներածումները արտածումներէն մօտ 103 միլ. ոսկի աւելի եղած են: 1929ի տարր ամիսներուն բացն է 90 միլիոն ոսկի.....

Այս թուանշանները աւելորդ կը դարձնեն ո՛ր և է խորհրդածութիւն:

* *

Արդէն իսկ սեղանաւորական խմբակցութիւն մը կազմած է Թուրքոյ մէջ, զբամի արժէքը պահելու համար: Օսմ. Դրամատունը այս գործին մէջ ալ մեկուսի կը մնայ: Մրգարին համաձայն, խմբակցութիւնը (Consortium) 600,000 ստերլին պիտի հայթայթէ 12 դրամատուններու մասնակցութեամբ, իսկ 500,000 ալ պիտի ձուրէ թրքական կտաւարութիւնը: Համազումար՝ 1,100,000 ստերլին, որ պիտի ծառայէ իբրև երաշխաւորութիւն, սակարանի խաղերու դէմ:

Այս ամբողջ տազնապին մէջ էականը այն է որ, այսպէս կամ այնպէս, Թուրքիան կը մղուի նորէն պայմանագրութիւններ ստորագրելու օտար սեղանաւորական հաստատութեաց հետ, երևութապէս իր պապ կամ զով, իր անկախութիւնը անխախտ պահելու յաւակնութեամբ, բայց անօգտաւոր կաշկանդելով: Օտար դրամատունները, որքան ալ զիջող երևան և նաստանան այսօր, իրենց կոնսակն ունին սեփական պետութեան բաժնի ու նաստարովը, և ուշ կանուխ կրնան աւելի բարձր խօսիլ: Անոնք, առ այժմ, կ'որդին փափկութեամբ անցնել օղակները: Եւ յետոյ, կը մտածեն որ եթէ շատ նեղին, Մ. Քէմալ բարձր շի մտածեր, Մոսկուայի ճամբան բռնելու համար: Եւ այդպիսի տրամադրութիւն ալ կը տեսնեն Լոնտոնի սեղանաւորական օրկանները, Թուրքիոյ վճարելու չկամութիւնը վերագրելով խորհրդային իշխանութեան խորհուրդներուն:

Ուշագրաւ է նաև ուրիշ պարագայ մը:

Թուրք ծամուլը շատ կը յեղիդէ բացատրութիւն մը «Նասիկին օսմ. կայսրութեան պարտքերն են ատոնք. հանրապետութիւնը մեղք չունի այդ գործին մէջ»: Ճիշտ այնպէս ինչպէս խորհրդային իշխանութիւնը կ'որանայ ցարական պարտքերը: Օտար դիրանագէտները և զօրապետները տարիներ և տարիներ մը ընդմէջ ելան իբրբու հետ, Թուրքիան կանուլուն պահելու համար, ի խնդրու պողեցութեան կամ հաւասարաշէտութեան: Այժմ երբ զինադադար է, սեղանաւորներն են որ յառաջ կը նետին միևնոյն մտահոգութիւններով: Անոնք պատրաստ են զումարներ արամարներ և Թուրքիոյ վարկը կանուլուն պահելու, ինչպէս ինչպայցուցանէ՝ սեղանաւորական խմբակցութեան կազմութիւնը, ամէն բանէ առաջ իրենց նախկին առնելիքները ողջնցնելու համար: Այս պարագան շատ լաւ կուահելով, էնկիւրին կրնայ, ի հարկին, Մոսկուայի կարմիր թաշկինակը ցուցնել:

Կր թուի թէ, առանց պատճառի չէ որ Թուրք թերթերը երկար-բարակ պատմութիւններ կը տպեն Հան-թային Պարտքերու ծագման մասին, բաւական զրգորէ ձևով: Այսպէս «Ճիւմհուրիթիթ» կը հրատարակէ «Օսմ. կայսրութեան պարտքեր» պատմութիւնը, սկսելով Ապարիլ Մէհմետի օրերէն: (Յիշենք ամէնէն հինքը: Ս. 1854ին կնքեցաւ փոխառութիւնը Լոնտոնի և ֆարի-զի մէջ, 3,000,000 ստերլին, 6% տոկոսով, զոցելու համար Խրիմի պատերազմին ծախսերը: Այդ միջոցին պետական երմացոյցն էր 7,500,000 ոսկի, ինչ որ չէր բաւեր պատերազմի պէտքերուն: (Անգլ. ոսկին կը հաշուէին 110 դրուշ, 500 Փրանքը՝ 22 օսմ. ոսկի): Երաշխաւորութիւն տրուեցաւ Եգիպտոսի տուրքը, տարեկան 300,000 ոսկի, ուղղակի պահանջատէրերուն վճարուելու պայմանաւ, համաձայն կայսերական ֆերմանի:

բ) Պատերազմը կը շարունակուէր: 1855 օգոս. 20ին 5,000,000 ստերլին, Բոչիլտի հաստատութեան հետ, Անգլիոյ և Ֆրանսայի երաշխաւորութեամբ, 4% -ով: Փոխարէնը Եգիպտոսի տուրքերուն յաւելեալ մասը, Իդմիլիի և Սուրիոյ մարտային հասոյթները և այլն:

գ) Պատերազմը կը վերջանար 1856 (մարտ 30): Պետութեան ամբողջ եկամուտը խնայարած էր: Երկրին մէջ շրջաբերութեան դրած մօտ 3 միլիոն ոսկի թղթադրամին գինը 30% կնկած էր: Գինը ողջնցնելու համար, կառավարութիւնը որոշեց փոխառութիւն մը կնքել և թղթադրամին (գալվէ) մէկ մասը հրապարակէն քաշել: Փոխառութեան դումարն էր՝ 5 միլիոն ստերլին, կնքուեցաւ Լոնտոնի մէջ, 1858ին: Փոխառու ընկերութիւնը այս գումարէն միայն 3,000,000 վճարեց 85%ով (շրջաբերութեան գին), իսկ մնացած 2,000,000ը՝ 1859 ին, 62½%ով: Տնկուք՝ 6ով: Երաշխաւորութիւն Պոլսոյ մարտտան օքթրուայի հասոյթները, պահանջատէրերու պատուիրակներէն կազմած յանձնարողով մը կողմէ գումարելու պայմանով: Այս փոխառութեան շէնորհիւ, կարելի եղաւ 3,500,000 ոսկիի թղթադրամ վերցնել հրապարակէն:

դ) 1860ին, պետական տարեկան թերհաշիւները և Ժամանակը լրացած ծփուն պարտքերուն զումարը 10 միլիոն ոսկիի հասած էր: Անգլիոյ և Ֆրանսայի սեղանաւորական մեծ հաստատութիւնները մեթոցին նոր գումարներ տալ: Մէջտեղ ելաւ Միերս անուն կասկածելի դրամարկ մը, որ յանձն առաւ 400 միլիոն ֆրանք արեւ, 6%ով և 53-3 գնով: Մինչդեռ յետոյ ինք ժողովրդին ծախեց 62½% ի: Յետոյ ձերբակալուեցաւ, Ֆրանսական խմբակ մը միջամտեց և այլն:

ե) Նոր փոխառութիւն 1862ին, Լոնտոնի մէջ, Լոնտոնի Օթմէն Պէնքէն, 200,000,000 Փրանք, 6 տոկոսով, շրջաբերութեան դր՝ 68%: Այս կերպով ճարուած 136,000 Փրանքը յատկացուեցաւ հրապարակէն ամբողջովին վերցնելու և փողերանցին մէջ վառելու մնացեալ թղթադրամը, 4,000,000 ոսկի:

զ) 1863ին, 200,000,000 Փր. նորահաստատ Օսմ. Դրամատունէն, 6%ով, 150 միլիոն՝ 72 տոկ. գնով մնացեալը՝ 68ին: Գումարը պիտի գործածուէր հրապարակէն քաշելու պղինձ դրամները, որոնց գինը 50% կորսուած էր, բայց յատկացուեցաւ պարտքերու մէկ մասին վճարման:

է) 1865ին, 150,000,000 Փրանք, 6% ով և 66 տո-

կոս գնով, պարտքերու առթիւ եղած տարեկան յանձնառութիւնները վճարելու համար: Փոխառուները՝ օսմ. Դրամատունն և փարիզեան խմբակ մը:

Ը). ա. Աէսի հանրային պարտք, 40 միլիոն ոսկի, 5%ով և 50 տոկոս գնով, արժէթուղթերը փոխելու համար: Եւ այսպէս շարունակ, 1930ին հասնելու համար

հարիւր միլիոն ոսկեդրամի կամ մէկ միլիար թղթադրամի, որուն ահապնութեան առջև սարսափահար, «Քրիտտոսի հետևորդներն» քիչ մը «ինսաֆ» կը խնդրէ պուտոյ «Ազաւած»ը, հոգ չէ թէ հեզնութեամբ: Երբեմն մարդիկ աւելի ճիշտ կը խօսին հեզնելով և գուարճարանելով:

Ք Ր Տ Ա Կ Ա Ն Շ Ա Ր Ժ Ո Ւ Մ Ը

«Մուսավաթ», Եգիպտոս ապաստանած թուրք յնգլիստադիրներու օրկանը, վերջերս պատմութիւն մը հրատարակեց թուրքերու բանակցութեանց մասին, ինքնավար Բիւրոստան ստեղծելու առաջադրութեամբ: Թուրք թերթը այս առթիւ կը ներկայացնէր պայմանագրութեան մը նախագիծը, ճշմարտանման տրամադրութիւններով:

Սնդիրն այն է որ, Մ. Բեմալն ալ, ինչպէս սուր-թանական իշխանութիւնը, միշտ դիտէ վարպետ ծուղակներ լարել, ամէն անգամ որ տաժանելի կացութեան մը մատուի: Այս անգամ ալ, Բիւրոստը հրապուրելու ձև մըն է մտածեր մարզպան Իպրահիմ Թալի պէյ: Մասնաւոր որ, միշտ վախ ունին նոր և աւելի ուժգին ապստամբութենէ մը: Արարատի քրտական միջնաբերդը կանգուն է միշտ: Նոյնպէս էր դիրքերը կը պահէ Մասունի ապստամբ գունդը: Իսկ Տէրսիմը խնարհեցնելու բոլոր փորձերը ձախողած են սուլթանական օրերէն ի վեր, և կը վիժին այսօր ալ, հակառակ նոր և «յեղափոխական» մեթոտներու: Կառավարութիւնը տակաւին չէ յուսահատած այդ ըմբոստ լեռնականները դէպի դաշտերն ու դիւղերը քաշելու քաղաքականութենէն: Ոչ հողն է պակաս, ոչ ալ ճայակական աւարը — տուն, այգի, գանազան գոյքեր: Այս անգամ, «պէյլիք» ալ խոստացած են (ինքնավարութիւն), զէնքերը յանձնելու պայմանով: Բայց Բիւրոսը, մասնաւորապէս Տէրսիմցին, սովորութիւն չունի զէնքէն հրստարելու, մասնաւոր որ, փորձով գիտէ Հայերու գինաթափութեան հետեանքը:

«Մուսավաթ»ի տեղեկութիւնը, ուրեմն, այս խնդիրն է որ կը շօշափէ: Արդարև, քրտական աղբիւրէ ալ կը հարողբեն թէ՛ Իպրահիմ Թալի պէյ վերջին անգամ էնկիւրի այցելած ատեն, զործավարներու խորհուրդին առաջարկած է տեսակ մը ինքնավարութիւն շնորհել Բիւրոստուն, շարժումը խափանելու համար: Այս առթիւ, նոյնիսկ թելադրած է ծնունդով Բիւրոս, բայց վստահելի պետական մարզ մը պաշտօնի կոչել իբրև նախագահ քրտական ինքնավարութեան: Անշուշտ ծանր հարուած մը ապուռ համար «Հօյսուուն»ի կոմիտէին, որ իսկական վարիչն է անկախութեան շարժման:

Այս ձևով, էնկիւրի կուզէ միևնոյն ատեն խորացնել Հօյսուունի և քրտական Թաալի խմբակցութեան (Միջադեաք) ներքին պայքարը, քանի որ վերջինը արամադիր է համաձայնելու պարզ ինքնավարութեան, նոյն իսկ Թուրքիոյ գերիշխանութեան սակ:

Ի՞նչ խօսք, որ Բիւրոսը գլխիվայր գերեզման իշած պիտի ըլլան, եթէ գոց աշքերով իյնան այս ծուղակին մէջ:

Այս քաղաքական մեքենայութեանց հետ գուզընթաց, հրոսակային շարժումները կը շարունակին Բիւրոստանի սարերուն վրա: Այս առթիւ, մասնաւոր աղբիւրէ մը (քրտական) կը քաղենք հետեան տեղեկութիւնները, առանց երաշխաւորելու կարգ մը մասնաւոր մեքենայութեանց ստուգութիւնը:—

Բիւրոս Ֆլասայիներէն Ե. երկիր մտնելով, կը հասնի Տիբրանակերտի դաշտը, կը հանդիպի շատ մը զբոստական գիւղեր և պրոպագանդա կընէ: Ծամբան կը հանդիպի երկու ոստիկան գինուրներու: Գինաթափ կընէ գանոնք, զէնքերն ու ձիերը կաննէ և կարծակէ դիրենք: (Ոստիկանները քերտ էին): Յետոյ խճուղիէն կիջնէ և լճէէն Տիբրանակերտ գացող ինքնաշարժ մը կը կեցնէ: Ինքնաշարժին մէջ կը գտնուէր դատական քննիչը, այդին ինքնութիւնը ճշտելով, ինքնաշարժէն կիջնցնէ և կըսէ.

— «Գնա՛, ըսէ քու մարդպանիդ՝ Իպրահիմ Թալիին, որ մենք՝ Բիւրոսերս ալ միւս ժողովուրդներուն պէս ժողովուրդ մըն ենք և անոնց կարգին մենք ալ մեր պարս ապրելու իրաւունքը կուզենք: Բիւրոսերը բոլոր սպէս մի կարծէք: Մենք ալ ունինք ուսումնական և խելահաս մարդիկ. ունինք միութիւն, անկախութեան կուսակցութիւն և ազգային շարժում: Ո՛րքան ալ ջարդէք, կտրէք ու կախէք, անորդ ու անկարող էք կասեցնել այդ շարժումը: Բաւական է այլևս ձեր բարբարոսութիւնը: Սպասած է մեր համբերութիւնը: Ես եկիք եմ փոխվրէժի համար: Այժմ կրնայի զեղ սպանել, բայց կեանքը կը շնորհեմ, որպէսզի երթաս և այս բոլորը պատմես քու մարդպանիդ»:

Իպրահիմ Թալի տեղեկանալով այս պարագաներուն, չուսով կը գնահատէ Ե. Ի արժէքը իբրև քերտ

յնզպիտականի և անմիջապէս իր հրամանին տակ գտնուող գինւորական բոլոր ուժերը շարժման մէջ կը դնէ, զայն հետապնդելու համար: Միւս կողմէ, ծապաղջուրի և Կէնճի շրջանի քերտ ցեղապետներուն ու պետերուն առատ դրամ բաշխել կուտայ, որպէսզի չմիտնան ապստամբին: Ե. հիւրասիրութիւն և օժանդակութիւն կը գտնէ ամէն տեղ և Տիգրանակերտէն, Պարբերգէն, Մուշն ու Ոճուսն իր վրա քաղող գինւորներուն հետ կուսելով, կը շարունակէ իր ճամբան: Ե-ի կինը լսելով իր գալը, այր մարդու գզեասներ հագած՝ կերթայ և կը միանայ անոր:

Թուրքերը գինւորական ապարդիւն հետապնդումներէ վերջ, կը դիմեն ուրիշ միջոցի մը: Առատ դրամով կը կաշառեն քերտ Հասան Պէկանը, որ իր հրոսակներով կը միանայ Թուրք գինւորներուն և կը ձեռնարկէ Ե-ի հետապնդման: Կացութիւնը չափազանց կը ծանրանայ, որովհետեւ այդ շրջաններուն քաջամասն շահասն-Պէկան Թուրքերուն պաշարելով հսկել ու խուզարկել կուտայ բոլոր այն ճամբաները ուրկէ Ե. կրնար անցնել, բոլոր այն քարայրները, ուր կրնար ապաստանիլ ու այն բոլոր վայրերն ու գիւղերը, ուրկէ կրնար պարենաւորուիլ ու գինական ոյժ ստանալ:

Այս ձեւով Ե. այնքան սաստիկ ու խիտ պաշարման մը կինթարիւի որ անկարելի կը դառնայ մէկ ոսկիով տրցակ մը փամփուշտ գնել այս կամ այն գիւղէն: Վերջապէս այս կացութենէն փրկելու համար Ե. կորուչ կուլի Հասան-Պէկանի դէմ:

Կոխը կը տէէ առաւօտէն մինչև ուշ երեկոյ: Ե. չորս խումբի կը բաժնէ իր մարդիկը և լեռան վրա կը կուխն չորս թևով: Խումբերէն մէկը, որուն կը հրամայէր Ե-ի կինը, արտակարգ քաջութեամբ կը կուի մինչև վերջին փամփուշտը, որմէ յետոյ ողջ մնացած կինն ու իր երկու ընկերները, յանձնուելու համար, դիրքերէն կէլլեն և ոտքի կը կենան:

Թուրք գինւորները հազիւ մօտեցած, կինը մէջքէն կը հանէ երկաթայրի դաշոյնը և կըսէ մօտեցող գինւորներուն.

— Ձեզի յանձնուելն աւելի նախամեծար է պատաւար՝ մա՛հը, դաշոյնը կը խրէ կուրծքը ու կիյնայ անշունչ:

Մնացող երկու Քիրտերէն մէկը իրեն մօտեցող չափուշին գլուխը կը ջախճախէ: Երրորդ քերտ կուողը տեղն ու տեղը կը սպանի Թուրքերու կողմէ: Թուրք գինւորներու հարիւրապետը Ե-ի կնոջ դիակը գինւորներուն ուրը կուտայ և կը փոխադրեն, փոխանակ քաշկուտելով տանելու: Այս պարագան նկատի առնելով, հարիւրապետը կը բանտարկեն Պարբերգի մէջ: (Յետոյ

կը ստուգուի որ Քիրտ է):

Միւս կողմէ, Ե. ևս կը սպառէ իր փամփուշտները և կը վիրաւորի ծուռնէն, ճիշտ նախկին վէրքին մօտ նոր վէրք մը ստանալով: Վրա կուտայ նաև ձեռքի մէկ մատը ու կիյնայ քալելու բոլորովին անկարող վիճակի մէջ:

Փամփուշտներու սպառումը ստուգելով Քշնամին կը յառաջանայ դէպի Ե-ի դիրքը: Ե-ի մարդիկ անկարող գինքը փոխադրելու, կը ստիպուին գայն թողուլ և փախչիլ:

Թուրք գինւորներէն առաջ Հասան Պէկանի Քիրտերը վիրաւոր Ե-ն կը գտնեն և անմիջապէս կը պահեն թաքստոցի մը մէջ, իսկ սպանած քերտ Մկօի դիակը կը յանձնեն Հասան թուրք գորգերուն, իբրև Ե-ի դիակը:

Թուրք գինւորները կը գլխատեն դիակը և գլուխը կը տանին կը պտորցնեն Պարբերգ ու Մայաթիւս, իբրև Ե-ի գլուխը, որ անտուկի մը մէջ դրելով, կուզարկէ Անգորա. կը ճշուռի սակայն, որ Ե-ի գլուխը չէ և կուխն մասնակցող գինւորները կը զրկուին նիւթական այն պարզէն, որ իտասացած էր Ե-ի գլխուն համար: Զինւորներուն իբրև վարձատրութիւն կուտան երկուական ամիս արձակուրդ:

Քանի յաճախաբէս կը դառնան այս կարգի կուխները, այնքան կը ջղադրուի զեմալական կառավարութիւնը: Եւ ամէն դարնան անխուսափելի կը համարուի ընդհանուր ապստամբութիւն մը: Ահաւասիկ հինգերորդ տարին է, որ վրա կը մնայ քրտական կրակը: Ու թէև Էնկիւրին միշտ պատրաստ է հուրով և սուրով հարթելու ամէն դժուարութիւն, բայց տարւէ տարի կը նւազի իր յարձակողական ուժն ալ: Ձէ՞ որ, վերջապէս, խոշոր դուամարներ պէտք են, բանակը շարժման մէջ գնելու, և կամ նոյնիսկ վտանգւած կէտերուն մէջ անշարժ պահելու և կերակրելու համար: Իսկ դրամական կացութիւնը կարելի է դատել՝ աչքի առջև բերելով Հանրային Պարտքերու վճարման ողբերգութիւնը:

* * *

Դասալիքներ և դաւաճաններ միշտ ալ անպակաս են քերտ ղեկավարներու, աշիբթապետներու կամ չէյնբու մէջ: Բայց, պատիժն ալ չուշանար: Շէյխ Ալի Րիզա, հռչակաւոր շէյխ Սայիտի որդին, որ անպարած էր օգուտի ընդհանուր ներումէն, և Միջագետքէն Թուրքիա դարձաւ երկու տարի առաջ, ինչպէս և ուրիշ դասալիք մը, մէկտէ մերակալուելով, բանտարկուած են:

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՀ ՈՒ ՍԱՐՄԱՒԸ ԶԱՆԳԻՉՈՒՐԻ ՄԷՋ

Բնդիւսութիւնը մերքայտուութիւններ. — « Փախստականներին » քիւր անյայտ է »: — Կոպերատիվ թէ լրտեսական որք. — Շուներն մը կը գնդակահարեն, որպէսզի լուր չտան. — Ծանր տնարէքը կ'սղոյթիւն. — Միայն տղամարդն է աման. . .

(Մի փախստականի Ձայնը)

Հեռահայաստանում ամբողջ շրջանի գիւղացիութիւնը ահ ու սարսափի տակ քարէ էր տալիս իր գառն օրերը: 1929թ.: դեկտեմբեր 10-ին, յանկարծ Ձեկան, միացած գիւղական կոմունիստներին, յարձակում են գիւղերի վրա և սկսում իրենց վայրագ հունձքը: Մի մասին յաղթում է փախչել, իսկ մեծ մասին ձերբակալում են և անյայտացնում: Ձերբակալած են Ղափանի շրջանից 37 հոգի պարզ և միամիտ գիւղացիներ, նոյնպէս Արևիկի շրջանից 17 հոգի: Նոյն շրջանի հպատակ թուրք գիւղերից ձերբակալած են 11 հոգի: Փախածներին քիւն անյայտ է: Ձանգեղուցի շրջանում ձերբակալածների թիւն հասնում է մօտ 70 հոգու. բայց փախածների քիւն շատ շատ է: Հայ լրտեսները գործում են անարդէլ:

Բոլոր շրջանների փախստականներն սպաստանում էին իւրենցում և անտաններում: Գժբախտաբար ձմեռւայ ձիւնն ու սովն անտանների դարձան և յուսահատութիւնից գնացին դարձեալ վրդիներ պարզեցին անզուրկ Ձեկանների առջև: Սեղծերը Հայաստանից գառ ոչ մի ճամբայ չեն իմանում. . .

Երկրի բոլոր անտուուրը կառավարութիւնը ստան է իր ձեռքը: Իւրաքանչիւր չորս կամ հինգ գիւղի համար կողբառախով անտանով մի շինութիւն են դրաւում, մի երկու կոմունիստ դրած մէջը, իբրև գործակատար: Ոչինչ չունեն ծախելու և ժողովուրդը ճիշտ հակառակն էտեսնում. ոչ թէ կողբառախովն է ժողովուրդին մթերքով բաւարարելու, այլ չնկալական մի որջ՝ մէջը նստած՝ Կորսկան շինք: որ խեղճ ու կրակ գիւղացիներին Կորսկան լրտեսութեանը՝ շնկաների ճանրը ձգեց: Ժողովուրդին թաւաթափ անեն և իրենք լիցուն ուժեղներն ստանան: Շատից ջլից էլ որ պտտահում է շաքարի կտորից, առաջին հերթին կոմունիստներին է արւում, երկրորդ հերթին կոլեկտիվի անգամներին: Ժողովուրդը ստիպւած իր ունեցած հացահատիկը կամ լծկանն ու կթանն տանում է ծախում ազդէլանցի թուրքերին, էփան անով, որ իր երեխաներին սպորուստ հայթայթէ: Այն էլ գիւղը բերելուց և նկատելուց բռնազարւում են և գիւղացին մտում է իր հոգու հետ կուեկիս:

Այսպիսի իրճակում ապրելով հանդերձ, դարձեալ հարածանք, բանու և արտորներ չեն պահպանում: 1929 օգոստոս ամսին յայտարարեցին ժողովուրդին թէ գիւղացին ինչ որ ունի ծախելու պիտի յանձնի կոլեկտիվին,

պետական արժէքով: Գիւղացիները տեսան, որ ուրիշ ելք չկայ և դիմեցին, որ իրենց էլ ընդունեն կոլեկտիվի մէջ: Ձեն ընդունում իբրև «հակա», բայց ունեցածը վերցնում են իրենց ուզած արժէքներով: Սեղծ գիւղացին նայում է իր չորս կողմը և մի խոր հոգոց քաշում ու արտասուլից աչքերով դառնում դէպի տուն: Իրենք իրար հետ խօսում են. — «Ոչ մեռանք, որ էս շներից պրծնենք, ոչ էլ ազատանք»:

Ահա այսպէս է հայ ժողովուրդի վիճակը: Հայաստանի գիւղացուն, ուր որ պտտահում են, կատարեալ դժախք է, ոչ թէ կենդանի մարդ:

Լուսաւորութեան փոխարէն դարգացած են աւազակութիւնը, ուրացողութիւնը և ծուլութիւնը: Հայկական գիւղերում չես պատահի՝ ոչ մի շան. բոլոր շները գնդակահարած են չեկիստների և կոմունիստների ձեռքով, որպէսզի գիշերները, գիւղը մտնելուց չիմացի և չեկիստներն իրենց առատ հունձն անեն և ազատ կերպով տներից կամ գոմերից գիւղացոց ունեցածները տանեն և վայելեն:

Բոլոր հայ գիւղերում, բռնի կերպով, կոլեկտիվներ են կազմած, գրաւելով ժողովուրդի ունեցած լաւ հողամասերը: Բողոքողին անւանում են հակայեղափոխական: Այդ անունն է, որ չէն երկիրը դժոխքի է վերածած: Գիւղացին լուր սպասում է, դուցէ մի հրաշքով ազատի:

Ունեւոր և ոչ կոմունիստ տներից վառելիքայտի համար առնում են 36 բուրբիլ, իւրաքանչիւր ունեցչաբրից, աչնան և գարնան ցանքերի ժամանակ, ճիպոտ գործածելու համար առնում են 7 բուրբիլ, արբիւրի ջրից օգտուելու համար առնում են տարեկան 6 բուրբիլ: Ձանգեղուրն հաշւելով Հայաստանի դուռն, միանգամայն մաքրեցին հայ հոգի ունեցողներին:

Սոսկալի թանկութիւն է ցորենի, շաքարի, կտորեգլխի, կթանի, լծկանի: Բացի տղամարդից բոլորը թանգ է. միայն տղամարդն է, որ Ձեկան գործ է դնում քրի տեղ և որի համար իւրաքանչիւր հայ գիւղացի ձեռքերը պարզած դէպի երկիմբ և դէպի դրսի հայ եղբայրներն է նայում: Գաղութներում ճիւղեր են թափում, որ օտար հորիզոններում հայ ազգութիւնը պաշտպանեն, բայց դժբախտաբար, բուն Հայաստանի հոգի վրա ապրող մի միլիոն ժողովուրդն անխնայ քայքայում է կարմիր սրկիաների ձեռքով:

Հայ թէ միւս սպեղեր ժողովուրդներ, որ մէկին որ պատահում են, ալի արցունք է թափում: Հազար երանի նրանց, որոնք չեն տեսնում, թէ ինչպէս հայ գիւղերից շարան շալպան հայ տղամարդիկ էլում են դէպի Ձեկայի նկուղները, հազարաւոր մայրքը ու երեխաները բողած փառօցներում, վիզները ծուռ և ծիծաղի առաքլայ. . .

ԱՆՏՈՐԴ

անցնում են այս ամբը, պոկում են իրենց վրայից կարծիքը կտորները և ոտքի տակ տրորելով հայհոյում են խորհրդային կարգերը: Այդ խումբը դուրս է եկել . . . ից:

Ըստ սրանց պատմածների, Անդրկովկասի գիւղերից գեղեր ընդունակները փարսաստան վիճակում կապրեն: Բոլոր շրջաններում մի շտեպեւած հայածանք է սկսել: Մինչև հիմա կալանաւորներին տանում էին Բագու կամ Զրում էին Սիրիի խորերը. այժմ շատ քչերին են ուղարկում. մեծ մասին անմիջապէս ոչնչացնում են:

Կոմունիստ պաշտօնեաներից, պատկոմներից և կոմսոմոններից նոյնպէս ոտքի են կանգնել և պետական գնէքերը վերցնելով գիւղացիների հետ փարսաստան վիճակում կապրեն:

Մէկ շաբաթ առաջ Ղալայի շրջանում (երևի Եւրազիէն է) գաղտնի գետնափոր պահեստ-գործարան են գտել և 17 հոգի վարպետների ձերբակալել են, որոնք գէջք էին պատրաստում, փամփուշտ ձուլում, հրացաններ շինում և այլն: Այդ պահեստի մէջ գտել են 6 թմբակաօթ և 30-ի շափ գնդացիներն զանազան տեսակի:

Խճաբեղը ապստամբած է: Պետական զորքը մի քանի անգամ փորձեր է արել ճնշելու, բայց չի յաջողել: Խնձորեակը փետրուար 2-ից ապստամբած է, հուսողների հետ են կոմիսար և 7-ի շափ պետական գործիչներ. նրանք հետ են նստ տեղացի կուսակցականները: Ապստամբների ձեռքն է ընկել ամբողջ պահեստները: Պաշտօնեաներից երկու հոգի ընդդէմօնումով՝ անմիջապէս խփում են, իսկ չորս հոգին փարսուում են: Եւրոհիւ Խնձորեակի դերքերին, մինչև այսօր ապստամբները չեն ննջւել:

Գարիի իշխանութիւնը 12 հոգու (միլիցիոնէր) ուղարկում է ապստամբների մօտ հաշտութիւն կնքելու նպատակով, սակայն, ապստամբները նրանց բողբոյն էլ ձերբակալելով աքսորում են: Այս հոգի վրա անվերջ ընդհարումներ են լինում: Կոմունիստները մի քանի հարիւր զինուորներ են բերում, որպէսզի ապստամբութիւնը ճնշեն: Այդ էլ չի յաջողւում, որովհետև ապստամբները ուժեղ դիմադրում են:

Կառավարութիւնը դուրսը կորցրած չդիտէ թէ որ

շրջանը զօրք ուղարկէ: Ամբողջ ժողովուրդը (Ղարաբաղ-Չանգեզուրում), հայ թուրք միացած են գիւղերում և իրենց ունեցած անասունները ժողթողում են, պատճառաբանելով, «որ միևնոյն է, չնիրը (խօսքը բռնակիներին մասին է) պիտի ուտեն, աւելի լաւ է մենք ուտենք»:

Ամէն օր միւս ակից համագարկների ձայն է լսւում. իսկ եկողների տուտը չի կտրւում:

Նամակս փոստին դեռ շյանձնած, հանդիպելի մի նորեկի, որ նոյն մանրամասնութիւնները պատմեց և աւելցրեց թէ Մեղրիի շրջանում նոյնպէս ժողովուրդը սարերն է բարձրացել: Լեռնահայաստանի և այլ շրջանների ապստամբութիւնը ճնշելու համար, Բագուից զօրք են շարժել երկաթուղով Խուլապիլինի ուղղութեամբ: Ըստ պատմողի, Մուզանի շրջանում երկաթուղագիծը փչացրել են:

. . . 10 մարտ .

Կոյնստանութիւններ կազմելու օրերին, Բոյիւք-Վեդիի թաթարները իրենց կանանցով գնում են Երեւան և բողբոյնում կառավարութեանը, որ իրենք ոչ մի գնով չեն մանի կոյնստանութիւնների մէջ. սակայն, կառավարութիւնը մերժում է նրանց դիմումը և բողբոյն էլ վերադարձնում է իրենց գիւղերը: Դրանից յետոյ էլ գիւղացիները չեն ցանկանում մասնակցել, բայց կոլիտոգի հրահանգիչները միլիցիոններին արակցութեամբ, ստիպում են մասնակցել. իսկ շատերին էլ ձերբակալելով աքսորում են: Այս հոգի վրա անվերջ ընդհարումներ են տեղի ունենում, որից յետոյ գիւղում երիտասարդութիւնը քաշւում է լեռները: Մարտ 2-ից Բոյիւք-Վեդիի շրջանը ապստամբում է: Երևանի կառավարութիւնը նրանք ճնշելու համար կանոնաւոր զօրք չի ուղարկում, այլ շրջանի միլիցիայի միջոցով է աշխատում խլելիք փակել, սակայն, չի յաջողւում. ապստամբները 12 հոգու խփում են, և այդպիսով քանի գնում ապստամբների թիւը շատանում է:

Ապստամբները ամէն կերպ աշխատում են երկաթուղու գիծը փչացնել, բայց չի յաջողւում, որովհետև շարունակ զորահպատակները դժի վրա են թնում և արգելում են: ՍԱՐՈՏ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Խարխափումներ (Ռժազդրական)	97
Ապրիլեան Եղեռնը բնական ակնոցով (Կ. Սասունի)	99
Ով հաւատաց, փրկեցաւ (Օհան)	103
Ուկրաինա (Մ. Վ.)	105
Ընկերով. շարժումը Ֆրանսայի մէջ (Հ.Սամուէլ)	107
Բարշէնի կռիւը (Ղազար)	110
Թիւրքիայ շուրջ	112
Քրտական շարժումը	116
Թրքակցութիւններ	118

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ի

« ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԴՐՕՇԱԿ » № 68
 Մ Տ Ա Մ Ո Ի Մ Ն Ե Ր
 Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ
 Գրեց՝ Ն. Հանգոյց
 Գիւմ 5 Փրանք:
 Դիմել՝ Լ. Թադէսեանին, 71, Av. Kleber Paris (16)

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի
 Թիւմ արժէ 2 Փր. 50 սանա .

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի Խաղցն՝
 M¹⁰ S. AGOPIAN.
 5. rue des Gobelins, 5. Paris (13^e)